№ 6 (203) XIX ՏԱՐԻ ՅՈՒՆԻՍ 1909

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ" ՕՐԳԱՆ

ԱՂԷՏԷՆ ԵՏՔԸ

Կիլիկիոյ աղէտին լուրերը հետզհետէ աւելի ահարկու կը դառնան և նորանոր մանրամասնութիւնները, ընիկ և օտար աղբիւրներէ քաղած, ոչ միայն չեն մեղմացներ արհաւիրքը, այլև յարաճուն շեշտ մը կը դնեն և կը փոխադրեն մեզ այն դարերուն մէջ, ուր բարբարոս մարդկութիւնը կը ծաղկէր իր բնազօր վայրագութեանը մէջ։ Քսաներորդ դարու մարդկութիւնը անօրինակ երևոյթի մը հանդիսատես կըլլայ և չկրնար բացատրել այդ արիւնի կռապաշտութիւնը որ քանի տարիներէ ի վեր կը շարունակուի Թիւրքիոյ մէջ։ Ինչ բանի ալ վերագրեն պարզելու համար այդ շարունակող արիւնողբերգութիւնը, բան մը մութ կը մնայ և խորհրդաւոր։ Մոլեռանդութիւնը, ցեղային ատելութիւնը, գոյութեան կռիւը, ոչ մէկ կերպով չեն լուսաբաներ և արդարացներ տարօրինակ արիւնռուշտ բնազդ մը, որ մասնաւոր նրբութիւն և չարաշուք արուեստ մը կը դնէ իր արարքին մէջ։

Տիեզերքը միաձայն է յայտարարելու՝ որ բարբարոսութիւնը և գազանութիւնը այդքան սերտ կերպով զուգաւորուած չէին մարդ-էակին դժբախտ գոյութեան դէմ։ Հալէպի Ֆրանսական հիւպատոսը որ 1895-ի կարինի կոտորածին ներկայ եղած է, սա տողերը կը գրէր Կիլիկիոյ ջարդերու մասին. „Ես կը կարծէի այն ատեն որ մարդկային ամենամեծ սարսափները տեսած էի, բայց այս անգամ Կիլիկիոյ մէջ կատարուածները գերազանցեցին առաջինները"։

Արդարև իսլամ խուժանը, մանաւանդ Կիլիկիոյ մէջ, ուր կը կազմէ մարդկային կեանքի մրուրը, հիանալի *maestra*-ով մը դերակատարած է մարդկային ողբերգութիւնը և աւերագործած։ Վիպական անսահման երևակայութիւն մը անընդունակ պիտի ըլլար ըմբռնելու որ բնութիւնը այդքան չարութիւն կրնայ հիւսած ըլլալ ընկերական էակին հոգուն մէջ։ Աբդիւլ Համիդ իր երեսնամեայ թագաւորութեան մէջ բոլորովին վատասեռեց այդ ժողովուրդը, զոր ոչ միայն նիւթապէս կործանեց այլև բարոյապէս մահացուց։

Բանականութիւնը և տրամաբանութիւնը կը կորսնցնեն իրենց թելը այդ աւերակոծ տեսարաններուն առջև. մարդ կընդարմանայ կը մնայ իր մտածումին, ըմբոստութեան ու կարեկցութեան մէջ։ Թերևս „խելագարութիւնը" միայն խօլ ու ամէհի քրքիջի փիլիսոփայութիւնը ունենար այդ արիւնոտ թատերգութեան բեմին վրայ... մարդկօրէն մտածումէն դուրս ըլլալով. քրքիջ մը որ ոռնալ տար Տօրոսի սարերուն։

Դէպի կարմիր մահերը անվերջ ուխտագնացութիւն մըն է որ հայը կը կատարէ Թիւրքիոյ մէջ և, կարծես, ճակատագրուած է իրեն պատանքը հագած մնալ։

Կոտորած, աւարառութեան ոգի, առևանգում, բռնաբարում, հրդեհում, ահա դաժան լուրերը մեր հայրենակից թիւրք ամբոխի քնարին։ Կը թուի թէ կեանքը ոևէ նուիրականութիւն չունի այդ ամբոխի համար, և դարերը... ետ ետ կերթան այդ երկրին մէջ։

Ինչպէս հետզհետէ երևան ելլող փաստերը ցոյց կուտան, Թիւրք տգէտ ամբոխը, իր էշրէֆներով, կը պատրաստուէր, Աբդիւլ Համիդի հարուածէն յետոյ, ընդհանուր ջարդով մը վերջ տալ Անատոլիի մէջ հայերու գոյութեան որ պաշտպանելով Սահմանադրութիւնը, կը խանգարէին յետադէմ տարրի դարաւոր քունը և անուշծուլութիւնը։ Իսկապէս այնպիսի ծածուկ և խուլ դաւադրութիւն մը կազմուած էր, որ կարելի է ըսել թէ, հայերը հրաշքով իրենց պատմական գոյութեան մեծ վտանգը անցուցին։

Պէտք չէ ուրանալ որ հոն՝ ուր իշխանութիւնները մարդասէր ու կորովի դիրք բռնած են, կոտորածի առջևը առնուած է։ Եդեսիայի կառավարիչ Սալիհ պէյ հմակրելի դէմքերէն է, որոնք իսկապէս *empire builders*-ներն են կայսրութեան և „մարդեր" քաղաքակիրթ ըմբռնումով։ Այդպիսի անհատները, իրենց մարդկային զգացումով ու ազնիւ վարմունքով աւելի ծառայութիւն կը մատուցանեն հայրենիքին, ժողովուրդներու համերաշխութեան, քան անգոյն Խորհրդարան մը, որ ցարդ իր բարձր կոչումին մէջ նժարին մէկ կողմը կեցած է։

Այդ անձնաւորութիւնը փրկեց Եդեսիայի պէս դժբախտ քաղաք մը, ուր 3,000 ողջակէզ հայերու յիշատակը դեռ թարմ է...

Օսմանեան ազատութիւնը իր հմայքէն ու լուսապակէն մեծ բան մը կորսնցուց։ Ատանայի անլուր գազանութիւնները պապանձեցուցին ներքոյի սրինգ-

ները, որ Թիւրքիոյ „անարիւն, խաղաղ ու խելացի“ յեղափոխութիւնը կը հովուերգէին։ Շատերը Թիւրք ժողովուրդի ժուժկալ ու անոգելից կազմին մէջ ուզեցին գտնել „ողջամիտ ու չափաւոր“ ոգին որ խոյս կուտայ արիւնոտ տեսարաններէ, կարմիր յեղափոխութիւններէ, և այդ պատճառով „Ջիւարբու“ներու Յեղափոխութիւն ևս կոչեցաւ յուլիս 24-ի շարժումը։ Վաղահաս էր սոյն դատաստանը, թերեւս պուտ մը գինի աւելի յարմար ըլլար ուրիշ պապակներ մարելու համար։

Ոչ միայն Օսմանեան Ազատութեան հմայքը տուժեց աշխարհի առջեւ, շնորհիւ կոյր ու անգիտակից ամբոխի մը և ոչ-անաչառ կառավարութեան մը, այլ և որոշ յեղաշրջում մը կատարուեցաւ մտքերու ու սրտերու մէջ։

Սահմանադրութեան հաստատումէն յետոյ հայ ժողովուրդի խանդավառ յափշտակութիւնը սահման չունէր. ան մոռցած էր անցեալը, հակառակ բանաստեղծի անէծքին,

„Թէ այսքան չարիք մոռնան մեր որդիք,
Ամբողջ աշխարհ հայուն կարդայ նախատինք“։

Թիւրքերը բնականաբար իրենք ալ զարմացած էին հայ ժողովուրդի անյիշաչարութեան վրայ, որ ցնծութեան քայլերով ու գրկաբաց կ'ողջունէր Նոր Թուականը։ Անոնք կը կարծէին որ հայերը՝ բրմուհիի մը պէս, սեւի ու սուգի մէջ պլլուած պիտի ընծայաբերէին Ազատութեան դիցուհիին։ Ընդհակառակը, երկրի մը ազատագրութեան տօնախմբումին մէջ, անոնք շեշտ մը դրին ջինջ, սրտաշարժ և էապէս մարդկային։ Հայ գիւղացին պատրաստուեցաւ սօթտել թեւերը գութանին կպելու ու հողին խոպանութիւնը մշակելու և անդաստանելու. ան կարօտը կը քաշէր անուշ հօհօներուն որ կը հետևի արգասաւոր ակօսներուն։ Ցարդ րայա և ստրուկ՝ որ կը ծառայէր պէյերու, փաշաներու ու անխիղճ պաշտօնեաներու քմահաճոյքներուն, այժմ իբր ազատ քաղաքացի կը հրճուէր և կուզէր ծառայել ընդհանուր հայրենիքին։

Թիւրք խուժանը չուզեց հասկնալ հոգեբանական այդ եռանդը. ողբերգութիւն հարկաւոր էր իրեն՝ որուն ընտանեցուցած էր նախկին փատիշահը։

Ատանայի ողբերգութենէն յետոյ, դատական կատակերգութիւնն է որ կուգայ մեր երեւակայութիւնը խոշտանգել։

Կառավարութիւնը բոլոր ճիգը կը թափէ խեղդամահ ընելու ճշմարտութիւնը հերքելու յօրքերու ակներեւ մասնակցութիւնը կոտորածին և ձգելու ծանր պատասխանատուութիւնը հայերուն վրայ, արհամարհելով նոյնիսկ ողջմտութեան պահանջները, խղճի ձայնը և չսակալով ոռնացող հակասութիւններէն, առանց մտաբերելու որ, տարիէ մը ի վեր, զուլումի աշխարհին մէջ ազատութեան նարօտները ծաղկեցան և օսմանեան կայսրութիւն մը հիմնուած է... արդարութեան ափերուն վրայ. Թէև դեռ կը յուսանք որ, երկրին ընդհանուր շահերու տեսակէտով, այս վիճակը չշարունակուիր և կառավարութիւնը կանդրադառնայ իր սխալին վրայ և վերջ կը դնէ ապերասան ապօրինութեան։

Մթին սադրանքներ, սպառնալիքներ, դատաստանական կնճռումներ մասամբ յաջողած են հայերուն վրայ նետելու դատապարտութեան քղամիտը։

Տէրէպէյլիներու աշխարհին մէջ Զինուորական ատեան մը կը գահակալէ, սահմանադրական կառավարութեան կողմէ... ճշմարտութիւնը մերկացնելու և արդարութիւնը գործադրելու համար։ Այդ ատեանը ճշմարիտ հաւատաքննութեան ատեանի մը պատուօրութիւնը կը թողու և որ նոյնքան հեռ, կիրք ու միակողմանիութիւն դրաւ իր քննութեան ու վճիռներուն մէջ։ Իր բոլոր ստուգութիւնները հիմնուած են կոտորածներու հեղինակներու, էշրէֆներու սուտ վկայութիւններուն վրայ, որոնք ոչ միայն հայերը ամբաստանեցին շնականօրէն, այլ և սպառնացին կառավարութեան՝ Անատոլիի մէջ ընդհանուր հայկական ջարդ առաջ բերել, եթէ կառավարութիւնը համարձակէր ոևէ Թիւրք դատապարտել։ Սա հին ըմբռնում մըն էր որ սակայն յաջողեցաւ նոր րէժիմին օրով, և Զինուորական ատեանը պատուհասի խոշոր բաժինը յատկացուց դժբախտ հայերուն։

Բարեկարգ ու գիտակից կառավարութիւն մը պիտի չհամարձակէր այդքան անիրաւ ու ապօրէն ընթացք մը բռնել դէպի ժողովուրդ մը, որ 30,000 զոհ տալէ յետոյ, մոխիրի վրայ նստած, իր ուղեղը կը քրքրէ և չկրնար իմաստը հասկնալ սոյն զարհուրելի եղբայրասպանութեանը իր Թիւրք հայրենակիցներու կողմէն, որ երէկ եղբայրութեան, հաւասարութեան անուններով օդը կը թնդացնէին։ Այդպիսի անպատմելի դաւաճանութիւն մը, ծարնաքի հարուած մը կռնակէն, ոչ մէկ արդարացում չվերցներ։

Վեց հայ կախեցին և ինը Թիւրք։ Վեց անմեղ հայ արհեստաւորներ որ կրնային աշխարհի երեսին պոռալ և ըսել Տէզտէմօնայի պէս, թէ կը մեռնէին „առանց յանցանքի“, և շատ մը հայեր ալ դատապարտուած են մեծագոյն պատժի. իսկ ոճիրի հեղինակները, ընդհակառակը, կը մնան անպատիժ։ 30,000 հայ կոտորող խուժանէ մը ինը անվարտի Թիւրք գտած են միայն, կոյր գործիքներ վալիին և էշրէֆներուն ու յետադիմական պարագլուխներուն, ու կախած. իսկ քանի մը հոգի ալ ենթարկած են թեթեւագոյն բանտարկութեան։ Այս օրինակ երեւոյթները չեն բացատրուիր և դայրոյթի զգացումները կընկրկին այդքան անմարդկայնութեան առջեւ։

Եւրոպական մեծ թերթի մը խմբագիրը, որ մեծ հիացում՝ ունեցաւ դէպի Երիտ. Թիւրքերու շարժումը, սա մասնաւոր տողերը կը գրէր մեզի. „Ատանայի մէջ վեց հայերու կախաղան հանուիլը ապշեցնող ու անըմբռնելի է պարզապէս, կը ցանկայի յոռետես չըլլալ Թիւրքիոյ նոր րէժիմին հանդէպ“։

Զինուորական „արդարադատ“ ատեանը չուզեր բաւականանալ դերերը շրջելով, այլև կարծես պաշտօն ունի անարգել զոհերը և սրտաբեկել ու ծայր յուսահատութեան մղել հայ տարրը։ Կամ այդ ատեանը անձեռնհաս է, կամ կառավարութեան որոշ թելադրութիւնով կը շարժի և կամ բարոյական ոևէ զգացումէ զուրկ՝ մասնաւոր վրէժխնդրութեան ոգի մը կը դնէ իր դատաստանական եղանակին մէջ։

Կը խողխողեն հայ ժողովուրդը մոլեգնութեան բոլոր թափով և բարբարոսութեան բոլոր երանգներով, կառավարութիւնը կը բանադատէ զայն, հզօրագոյնի իրաւունքով, որ կուլ տայ իր արցունքը և լռէ—կարծես ուզէր ըսել որ մեռելները արդէն բաւական խօսուն են—և, ինչ որ խելքէ մաքէ դուրս է, կը պնդէին որ զոհը խոստովանի թէ ինքն է մեղաւորը։

Այս վերջին թէզը պաշտպանելու համար կառավարութիւնը իր մամուլին և հեղինակաւոր անձերու բերնով, հակասութենէ հակասութիւն գլորեցաւ։ Մուխթար փաշա Փարիզի մէջ այդպիսի ստութիւն մըն էր որ ըմբոշխնել կուտար մամուլին. բայց, ինչպէս կերևի, աւելի հեշտ է պատերազմի մէջ հերոս դառնալ, քան ճշմարտախօսութեան մէջ։

Կառավարութիւնը կուզէ ներշնչել մեզի „միլլէթը հաքիմէյի“ երկիւղը—որ հեռու է սակայն իմաստութեան սկիզբը ըլլալէ—և հասկցնել որ ի՛նք իր ուզածը կընէ։ Ատանայի առաջնորդին դատապարտութիւնը, Հաճընի առաջնորդին և ուրիշներու անյանցապարտ ձերբակալումը կառավարական կամայականութիւն մը ցոյց կուտան, ահաբեկութեան բարբարիկ ձև մը երևակայութիւններուն վրայ ազդելու համար։ Բայց ի՛նչ կարժեն այդպիսի ճարտարամտութիւնները իրականութեան պերճախօսութեան առջև։

Ատանայի միւֆթին, կոտորածի կազմակերպողներէն մէկը, Եգիպտոսի Ալ Ազհարի մեծ Շէյխին գրած նամակի մը մէջ, չամչնալով, ի միջի այլոց սա անպատկառ սուտը կը փսխէր. „Հայերը արդէն իրենց թագաւորը ընտրած և անկախութիւնը հռչակելու վրայ էին“։ Միւֆթիին կը մնար, ապա ուրեմն, երկու ելք՝ կամ փէշերը ժողվել ու կծիկը դնել հայկական բանակներու առջևէն, կամ կոտորել տալ հայերը անխտիր։ Ալլահի պաշտօնեան վերջինը ընտրեց... իր հայրենիքը փրկելու համար։ Մեծ Շէյխը Կիլիկեան խժդժութիւններու առեն գթութեան ձայն բարձրացուցած և „ճիհատ“ յայտարարած էր կոտորածներուն դէմ՝ որ կանպատուեն մարդկութիւնը և իսլամութիւնը։ Միւֆթին, այդ կրօնական գայլը, չէր հանդուրժեր որ իսլամ հոգևորական մը կարող ըլլայ կարեկցութիւն յայտնել դէպի քրիստոնեան ու կը մտածէ մրոտել այդ նենգամիտ նամակը և կերպով մըն ալ յանդիմանել Շէյխը։

Երբ խորը կը մտնենք ու անաչառօրէն կը վերլուծենք եղելութիւնները, կը յանգինք այն եզրակացութեան, որ հայերուն միակ ու աններելի „յանցանքը“ ինքնապաշտպանութիւնն է եղած. ոչ մէկ լուրջ ու դրական փաստ չկայ, որուն կարող ըլլայ կառչիլ կառավարութիւնը մեղմացնելու համար թիւրք խուժանին արարքը։ „Հայերու կողմէ բացի ցուցամոլութենէ ու անտեղի աղմուկներէ ուրիշ ոևէ վատ բան չէ ըրուած“, կը գրեն շատ մը եւրոպացի թղթակիցներ։ Ճիշդ է, որ հայերը բարձրաձայն պանծացուցին ազատութիւնը խուժանի մը հանդէպ՝ որուն համար այդ ազատութեան օրը սուգի օր կը համարուէր։ Սակայն այդպիսի դժոխային թագաւորութենէ մը յետոյ, ամենաչնչին ազատութիւն մը իսկ, պէտք էր ուրախութեան ամպրոպներ յարուցանէր. և շատ բնական էր։ Եթէ հայերն ալ չկատարէին այդ ցնծութիւնները, սահմանադրութեան հռչակումը Կիլիկիոյ մէջ մռայլ ու բռնազբօսիկ կերպարանք մը պիտի առնէր։ Այդպիսի պատմական մեծ օրեր պէտք է առաջ բերեն ժողովրդական ինքնաբեր և դղրդուն արտայայտութիւններ. որովհետև սրտաբուխ ու երջանիկ ցոյցերն են որ կը նուիրագործեն օրուան կամ դէպքին մեծութիւնը, ապա թէ ոչ սգահանդէս մը կը դառնայ։

Այդ շատ բնական ցոյցերը և տարրական ինքնապաշտպանութիւն մը մի՞թէ պատճառներ էին որ մարդկութեան թատերաբեմին վրայ այդպիսի անգութ տռամներ կատարուէին։ Իսլամ խուժանը չհանդուրժեր որ հայը ինքնապաշտպանութեան ընդունակ ըլլայ. ան պէտք չէ վեր պրկէ ճակատագրի հարուածներուն դէմ... և սրբագրէ պատմութիւնը։

Ներքին գործոց նախարար, Ֆերիդ փաշա, Ատանայի սոսկումներու թարմ ու ծանր պատասխանատուութեան տակ, կը խնդրէր Եւրոպայէն „սպասել և վստահիլ իրենց արդարադատութեան“։ Ֆերիտ փաշան—որուն մէջ քաղաքակիրթ ըմբռնումները բոլորովին անհետ չեն ըրած կրօնամոլ թելադրումները—նկատուած է Թիւրքիոյ պետական էն կարող անձնաւորութիւններէն մէկը, սակայն կը թութակէր մեծ Ռաշիդ փաշան որ 1846-ին և համանման պարագայի մը մէջ կըսէր Եւրոպային. „Կընդունիմ որ դեռ լաւ չենք կառավարեր, բայց կարգիլեմ աւելի վատ կառավարելէ, կը խնդրեմ Եւրոպայէն հաւատալ ինծի“։

Երկու թիւրք պետական անձնաւորութիւններ, տարիներու հոլովումէն յետոյ, միևնոյն տեսակէտներուն դէմ առ դէմ կը գտնուին և միևնոյն մեղեդին է որ կը նուագեն Եւրոպային. սակայն Ռաշիտ փաշան անկեղծ էր։ Ցանկալի է որ կէս դար վերջը Թիւրքիան այսպիսի ցաւագին արդարացումի մը կարօտը չըզգայ և գտնուի այնպիսի նախարար մը որ, ամեն բանէ առաջ, ներքին պարկեշտ քաղաքականութիւն մը որդեգրէ։ Թիւրքիոյ ներքին գործոց նախարարը Ատանայի ար-

հաւիրքներուն հանդէպ՝ արդարութեան աչքին փոշի փչեց և զայն ստորադասեց մութ ու անսահմանադրական նկատումներու. հանրային խիղճը չկրնար արդարացնել զինքը։ Տխուր պիտի ըլլար եթէ սահմանադրական Թիւրքիան չգիտնար զանազանել ոճրագործը զոհէն և ներկան համիդեան շրջանէն, ուր մարդիկ կառավարել ըսելով կը հասկնային առևանգել, թալանել, խողխողել և Տակիտոսի խօսքերով „հոն ուր անապատ կը դարձնէին, կըսէին, խաղաղութիւն տւինք“։

Խոստումներ միայն կը շռայլեն հայերուն, երբ անդին անգթութիւնը անայլայլ կը շարունակուի դատավարութեան ձևին տակ։ „Ճակատագրական բան մը կարծես կը ծանրանայ Հայաստանի վրայ, կըսէր Ֆրանսիացի հրապարակագիր մը, անոր որդիքը ամեն պարագաներու ողջակէզներն են, իր արիւնը ամեն արշալոյսներու ցօղն է“։ Հեռու մենք այդպիսի արշալոյսները՝ ուր արդարութիւնը կը ծաղրէ նոյն ինքը արդարութիւնը և ուր բարբարոսութիւնը կը խնդայ օրէնքի քթին։

Օսմ. Խորհրդարանը, որքան ալ նոր և անփորձ, կսպասուէր որ աւելի բանաւոր և մարդկային ըլլար և աւելի բարձր նկատումներէ առաջնորդուէր ներքին այդպիսի մեծ աղէտի մը հանդէպ. իր դիրքը աներկիւղ և անվերապահ ըլլալէ հեռու էր, պէտք է խոստովանիլ. մինչդեռ Խորհրդարանը ինքը պէտք էր տալ հզօր զարկը համերաշխութեան ու սիրոյն որ կը զօդեն տարրերը և սերտօրէն կը կապեն զանոնք երկրին ու օրէնքին։

„Համաշխարհային խաղաղութեան“ համար „Միջազգային խորհրդարանի“ մը ստեղծումը կը ջատագովէր նոյն Օսմ. Խորհրդարանը։ Սա վաղահաս էր այնպիսի երկրի մը ներկայացուցիչներու կողմէն, որ իդէալականութեան և դաժան ըմբռնումներու մէջ կը տարուբերին և գեղեցիկ բարեցանկութիւններու հետ խուժանային բնազդներու առջև ալ գիտեն դեռ անխռով մնալ։ Շատ լաւ կըսէր եւրոպական կարևոր թերթ մը՝ „օսմանեան Խորհրդարանը աւելի լաւ կընէր, համաշխարհային խաղաղութեան մասին մտածելէ առաջ, իր երկիրը խաղաղեցնէր“։

Սա պարզ ու բնական ողջմտութիւնն է, որուն պէտք է լծուի Օսմ. Խորհրդարանը։ Թիւրքիոյ մէջ այնքան բան կայ ընելիք, որուն կէսը եթէ կարելի ըլլայ իրագործել, արդէն երկիրը բարեկարգուած կարելի է համարել և խիղճերը հանգստացած։ Ոչ մէկ բանիբուն անհատ պիտի չուզէր հրապուրիլ այդպիսի համաշխարհային ցոյցերով, երբ Թիւրքիոյ մէջ քաղաքական ու քաղաքացիական առաքինութիւնները ու հասարակական դաստիարակութիւնը դեռ չեն կրցած իրենց ջղերը գտնել և վաղուան անստուգութիւնը ու վայրենի թշնամութիւններն են որ կը լլկեն միտքերը։

Ամեն հայ կը կարծէ որ իր դժբախտ ճակատագրին շուրջ խուլ ու սև դաւադրութեան ոգիները կը սլքտան և մահուան խայթոցները կը սրեն։ Դաժան յուսախաբութիւն մը կը պարուանդէ իր էութիւնը, և սակայն մենք կը ջանանք բարոյական մեր բոլոր ուժով հակամարտիլ սրարշաւ յոռետեսութեան դէմ։

Տխուր ու ճնշող բան է անշուշտ տեսնել ժողովուրդ մը, ինչպէս Թիւրք ժողովուրդը, որ չզգար այն հոյակապ գործը զոր կատարեցին բունիսկ իր զաւակները, փրկելով երկիրը ահռելի հրէշէ մը։ Ճիշտ է անոր գուլ հոգին, տարաբախտաբար, շատ չսարսռաց արտոյտին երգով որ Ազատութեան արշալոյսին՝ դէպի մեծ առաւօտը կը սլանար, և իր աչքերը խանդագին չսևեռեց դէպի աստղերը։ Բայց մենք կուզենք դեռ լաւատես ըլլալ և չենք ուզեր հաւատալ որ Թիւրքիան „անուղղայ“ է։

Կուզենք պատմական լաւատեսութիւնը ունենալ, թէ Թիւրք ժողովուրդը, շնորհիւ իր ազատասէր զաւակներու գերագոյն ջանքերուն, պիտի մտնէ մարդկայնական շաւղին մէջ և պիտի գայ մէկ օր որ պիտի ամօթահարի իր անցեալէն։ Արիւնի հեղեղները չեն որ վերջապէս կանգուն կը պահեն կայսրութեան հիմերը, որ արդէն լլկած ու փտած է նոյն արիւնին մէջ։

Անպայման պէտք է կատարուի այդ բարոյական բարեշրջումը Թիւրք ժողովրդին մէջ։ Վիկտոր Էմմանուէլ, Իտալիոյ ազատութենէն յետոյ, կ՚ըսէր. „Իտալիան շինեցինք, կը մնայ իտալացիները մարդ ընել“։ Պէտք է ամեն լուսամիտ և հայրենասէր Թիւրք այս մտածումը ունենայ, պէտք է մարդկայացնել Թիւրքիան և ջնջել անոր մէջէն մահուան թագաւորութեան հետքերը. պէտք է կերտել կորովի ձեռքերով, բարոյական մեծ շէնքը, առանց որու աշխարհի բոլոր սահմանադրութիւնները ունայնութիւններ են։

Սակայն պէտք չէ կոյր ըլլալ կարգ մը ցաւալի երևոյթներու վրայ, որոնք բնոյթը ունին մեր հաւատքը մոլորեցնելու։ Ատանայի կոտորածին մեծագոյն և գլխաւոր հեղինակները անպատիժ մնացին—վալին, կարգ մը հեղինակաւոր անձեր և „Իթիտալի“ի խմբագիրը Իհսան Ֆիքրի։ Այս պարոնը, իբր թէ գրչի և մտքի մարդ,—և, դժբախտաբար,—ամենէն մեծ ոճրագործը պէտք է համարել, ան եղած է որ խուժանի մոլեռանդ երևակայութիւնը գրգռած և դէպի արիւն մղած է։ Եթէ „Իթիտալ“ի խմբագիրը իսկապէս իթթիհատական մըն է,—ինչ որ չէ կարելի հաւատալ, որովհետև „իթթիհատականները“ իրենք առաջին զոհերն եղան արիւնռուշտ յետադիմութեան—պէտք է ընդունիլ թէ անոնց շարքերուն մէջ կը գտնուին նոյնքան անարժան ներկայացուցիչներ որ չգիտեն առաքելութեան պաշտօնը կամ ոչխարի մորթով գայլեր են։ Ուրիշ մը Վէհիպ պէյ, Պիթլիսի և Վանի շրջանի առաքելութեան մէջ, նոյնպէս չէ կրցած իր կոչումին բարձ-

րութեան վրայ ըլլալ։ Մեր թղթակիցը ժամանակին նկարագրած էր մեզի անոր երկդիմի դերը հայ և իսլամ ժողովուրդներու միջև, բայց մենք փափկանկատօրէն չհրատարակեցինք. ահա թէ ինչ կը գրէին մեզի Պիթլիսէն։ „Վէհիպը հոս գալէն ի վեր իրերու դրութիւնը կարծես միանգամայն փոխուեցաւ։ Այս մարդը որ կը ներկայացնէ Մ. ու Յառաջադիմութեան կօմիտէն, այնպիսի մի ատելութիւն սերմանեց, այնպիսի մի վիհ բացաւ մեր և մեր դրացի Թիւրք ու քիւրդ տարրին միջև, որ ապագային դժուարաւ պիտի փակի... Եթէ ան իր պատկանած կօմիտէի յետին մտքի արտայայտիչն է, հայ ժողովրդի ապագան հեռու է ապահովիչ ըլլալէ“...

Ինչպէս կերևի Վէհիպ պէյը „ոսկեղէն“ ցնծութիւնով մը վերադարձեր է իր առաքելութենէն, և եթէ րէակսիօնը յաղթանակէր, Վէհիպ պէյը օտարութեան մէջ անտարակոյս աւելի երջանիկ իրապաշտութիւն պիտի գտնէր... Իդէալական պատրանքէն յետոյ։

Գոնէ այս երկու փաստերը մխիթարական չեն ոչ Իթթիհատի կօմիտէին համար, որու մէջ այնքան անձնուէր և անկեղծօրէն հայրենասէր դէմքեր կան, ոչ ալ ժողովուրդներու համերաշխութեան տեսակէտով, որուն համար հարկաւոր են ազնիւ նկարագրի տէր և լայն գաղափարներով օժտուած անհատներ։

Հայերու թուլացումով ու սրտաբեկումով Սահմանադրութիւնը անպայման ուժեղ կուսան մը պիտի կորսնցնէ. պէտք չէ սպաննել անոր մէջ խանդավառութիւնը և արգաւանդ սերը դէպի նոր ռէժիմը որ, ամեն ժողովուրդներէ աւելի, պէտք ունի կենսունակ բարեշրջումի։

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

ՎԵՀԱՊԵՏԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԵՐԿԻՐԸ

Վարդերով չի սփռուած արքայական թափօրի ճանապարհը։ Ամեն մի քայլափոխում — նոր փոթորիկ ցասումի ու անարգանքի։ Ամեն մի նոր երկրի շէմքում — նոր ինքնատիպ պարսաւանք օգոստափառ այցելուի ճակատին։ „Ծա՜նր է, այո՛, Մոնոմախի գլխարկը“ — մտածում է, անշուշտ, Պետերհոֆի կալանաւորը իր դժբախտ ուղևորութեան միջոցին։

Եւ ի՞նչը դրդեց նրան՝ դուրս նետուել կալանաւորի իր վիճակից։ Արդեօք հանգստանալու, լայն հորիզոններ փնտրելու տե՞նչը։ Համոզեցի՞ն նրան, թէ Յեղափոխութիւնն ընկճուած է արդէն, երկիրը անդորր, գահը անսասան.. թէ՞ գուցէ նա մեկնեց բոլորովին հակառակ մտահոգութիւններով...

Այսպէս թէ այնպէս ցարը զբօսնում է, նա վճռել է ցոյց տալ Արևմուտքին իր „սահմանադրական“ կերպարանքը և մտադիր է շրջան անել ամբողջ Եւրօպայում։

Արևմուտքը դիմաւորում է ցարին։ Եւ երկու հակադիր քաղաքակրթական էութիւնները, երկու տարբեր բարոյագիտական չափերը բաղխւում են իրար՝ այդ հանդիսաւոր դիմաւորումի ընթացքում։ Մինը — բուրժուազիան, միւսը — սոցիալիզմը։

Առաջինը խնկարկում է, երկրորդը՝ նշաւակում։ Առաջինը կեղծում է, երկրորդը — ճշմարտախօս ու վրիժառու նեմեզիդան — ահաւոր ու սասանեցուցիչ ամբաստանութիւններ է նետում Ռուսաստանի վեհապետի հասցէին։

„*An inhuman brute*“! ձայնում է սոցիալիստ պատգամաւոր Թօրն անգլիական խիստ բարեկիրթ և մարզուած պարլամենտում... Ի՞նչ արժէք ունի այնուհետև նախագահի ու ամբողջ բուրժուական մեծամասնութեան կեղծ կոնչիւնը։ Բառը նետուած է և նա արդէն շրջան է անում տիեզերական մամուլի մէջ։ Պարագաներ կան, ուր բարեկրթութեան, փափկանկատութեան բոլոր նկատումները օդն են ցնդում, որպէս խղճալի ու անհանդուրժելի կեղծութիւններ։ Եւ կապիտալիստական քաղաքակրթութեան այդ պայմանական կեղծութիւններին դիմագրաւելու պարտականութիւնը ընկած է այսօր միմիայն սոցիալիստ կուսակցութիւնների վրայ, որոնք — եթէ մի կողմից անզօր են տակաւին թումբ կանգնելու աշխարհաւեր բռնութիւնների հոսանքի առջև — գէթ յաջողում են թունաւորել բռնապետական այցելուների և նրանց պաշտպան կամարիլլայի հոգեկան հանգիստը, ժողովուրդների վրէժն ու ատելութիւնը ժայթքելով նրանց երեսին...

Բրանտինգ — շվէդական պարլամենտում, Թօրն — Անգլիական, Ժօրէս — ֆրանսիական, Մօրգարի — իտալական պարլամենտում, միմիայն պերճախօս ռահվիրաներ սոցիալիզմի ու ռամկավարութեան, կատարեցին այդ վսեմ ու անհրաժեշտ պարտականութիւնը, ամբողջ ազատասէր մարդկութեան հիացմունքի ու ծափահարութիւնների տակ։

Պարլամենտական շանթերը բաւական չեն դեռ։ Խօսքը ժողովուրդներին է, բուն աշխատաւոր ժողովուրդներին, որոնք գաղափարի եղբայրներն են բազմաչարչար Ռուսաստանի յեղափոխական ընդհանրութեան։ Եւ ահա պատրաստւում են միտինգներ ու ցոյցեր տիեզերական մայրաքաղաքում, Labour Party-ի ղեկավարութեամբ։ Պատրաստւում է սոցիալիզմը նաև „դաշնակից“ երկրի մէջ։ Ֆրանսիական բուրժուազիան չը պիտի կարողանայ ընդունել ցարին Պարիզում, ոչ իսկ գաւառական որևէ կենտրոնում, այլ հեռաւոր ու սակաւաբնակ նաւահանգիստ Շերբուրգի մէջ։ Սակայն, այնտեղ ևս թափօրը ազատ չի մնայ ժողովրդական ցոյցերից։

Տարագի՛ր իր երկրում, տարագի՛ր ու մեկուսացած ամբողջ աշխարհում...

Բայց ամենաարժանավայել ընդունելութիւնը պատրաստում է իտալական սոցիալիզմը։ Մօրգարիի ձառը և պարլամենտի միջադէպերը ծանուցին արդէն... Երկրի բոլոր ծայրերում միտինգներ ու կորովի որոշումներ։ Նոյնիսկ ընդհանուր գործադուլի սպառնալիք... ցարի գալստեան առիթով...։ Հաւանական է թւում, որ վերջինը մի անգամ ևս հրաժարուի իտալական իր ուղևորութիւնից կամ թէ համաձայնի տեսակցել Վիկտոր Էմանուէլ III-ի հետ մի խուլ ու հեռաւոր նաւահանգստի մէջ։

Հալածե՞ծ ամեն տեղ... Համիդն անգամ դժուար թէ նախանձէր Նիկոլա II-ի ճակատագրին։

„Ինչպէ՞ս կընդունէր Աբդիւլ Համիդը—հարցնում էր Ժորէս քիչ առաջ արտասանած պարլամենտական իր ճառի մէջ—եթէ նա գար Ֆրանսիա այն ժամանակ, երբ ներկուած էր հայերի արիւնով։ Ի՞նչ կը լիներ հանրապետութեան նախագահի դիրքը ցարի հանդէպ, եթէ նա գնար Ռուսաստան այն վայրկեանին, երբ Նիկոլայ II-ը արեան մէջ խեղդում էր ռուս ժողովրդի ազատագրական շարժումը“...

Բողոքի ժխոր է բարձրանում իսկոյն, բայց ամեն ոք զգում է, որ այդ բողոքը շինծու է, բռնազբօսիկ։

„Բայց կը գայ մի օր—շարունակում է հռչակաւոր տրիբունը—երբ մարդասպան ցարիզմը դատապարտած պիտի լինի թափառելու ծովի վրայ և ոչ մի տեղ չը պիտի կարողանայ ափ իջնել“..

Ե՞րբ արդեօք կը գայ այդ օրը...

Դանդա՜ղ է շարժւում շղթայակապ վիթխարին, այնուամենայնիւ շարժւում է։ Ըմբոստութեան աղաղակը մի տեղ խեղդելով, ծայր է տալիս անմիջապէս մի ուրիշ տեղ։ Ըմբոստութեան ու անկախութեան ապացոյցներ է տալիս — ո՜վ զարմանք — անգամ երրորդ Դուման, „սև Դուման“։ Աչքի անցրէք վերջին մի շարք հարցապնդումները և նրանց հետևանքը։ Կամարիլլան չի հանդուրժում նոյնիսկ այդ „սև Դումայի“ գոյութիւնը։ Չի հանդուրժում քննադատութիւնները, որոնք տեղում են շարունակ ձախակողմեան նստարաններից... Այդ քննադատութիւններն ու խարանումները չեն փոխում իրերի վիճակը, ցարը իշխարկին ընդդիմադրում է իր „ինքնակալ“ veto-ն պարլամենտական վճիռների վրայ, սակայն Դումայի ամբիոնից խօսւած ճառերը ինքնին վտանգաւոր մի պրոպագանդ են ինքնակալ բէժիմի դէմ։ Կատակ բան չէ, երբ սոցիալիստ պատգամաւորը աղաղակում է բռնակալութեան Բաստիլի մէջ, ի լուր ամբողջ Ռուսաստանի՝ „թող խորտակի՛ միապետութիւնը“...

Ինչպէ՞ս հանդուրժել ոռնացող հակասութիւնը... Մի կողմից՝ երկրի բոլոր անկիւններում քանտ, աքսոր ու կախաղանով հալածել ամեն կարգի յեղափոխականներին ու սոցիալիստներին, միւս կողմից կայսրութեան „գերագոյն“ հաստատութեան մէջ սրբագործել նրանց ներկայութիւնն ու պրոպագանդը, ականջ դնել նրանց մոլեգին ու գայթակղեցուցիչ խարազանումներին...

Կամարիլլան ատում է այդ հակասութիւնը և ձգտում է վերացնել այն։ Նրա բաղձանքն է՝ տեսնել իբրև կացութեան տէր — սև-հարիւրակեան աջակողմը, Պուրիշկեվիչների ու Մարկովների վոհմակը։ Եւ ոչ մի ջանք նա չի խնայում այդ ուղղութեամբ։ Տեսանք բացարձակ, հրապարակական խրախուսանքներ, ուղղած այդ վոհմակին... կայսրի կողմից։ Ամբողջ Ռուսաստանը խուլ ու մոլեգնոտ ցասումով դիտեց կայսերական դեմոնստրատիվ ընդունելութիւնը սև-հարիւրակեան պարագլուխ Դուբրովինին, որ ստացաւ նոյնիսկ դրամական նպաստ իր մարդասպան շահատակութիւնների համար... Ահա հոկտեմբերեան մանիֆէստի բովանդակ „անկեղծութիւնը“։ Երբէք թերևս յաղթական բէակցիան այդքան բիրտ ու վայրագ ձևով չէր ցուցադրել իր ամբարտաւան ուժը...

Այո, և ոչ միայն յեղափոխականների, այլ „հոկտեմբերեան Դումայի“ գոյութիւնն իսկ ատելի է։ Եւ հալածանքը այդ ողորմելի հաստատութեան դէմ մղւում է սկզբից ի վեր, նա առանձին ուժ ստացաւ վերջին երկու ամսւայ ընթացքում։ Դումայի „կրիզ“ էր և մթնոլորտը տոգորւել էր „պետական հարւածի“ յամառ շշուկներով։ Սև-հարիւրակեան աջակողմը, մեծ իշխանները և Պետական խորհրդի մի մասը յանձին դաւաճան վիտտէների՝ որոշել էին տապալել Ստոլիպինին և նորէն ասպարէզ կոչել տխրահռչակ Գօրեմիկինին, որ դիւրութեամբ կարող էր մաքրել հաշիւները Դումայի հետ։ Վերջինը քէւարկել էր մի „ըմբոստ բէֆօրմ“. նա որոշել էր Ստոլիպինի համաձայնութեամբ ստեղծել նաւատորմի նոր ընդհանուր սպայակոյտ։ Բախտի մի չար հեգնութեամբ Ռուսաստանի յեղափոխութեան դահիճ Ստոլիպինը յայտնւում էր թշնամի բէակցիայի և բարեկամ առաջադիմութեան... Բէակցիան այնուամենայնիւ տապալելով հանդերձ նոր բէֆօրմը, ի վերջոյ, պահեց առաջին մինիստրին, խորհելով անշուշտ, որ „պետական հարւածը“ դեռ վաղաժամ է և որ Ստոլիպին պիտանի ուժ է յեղափոխական համաճարակի դէմ։

„Սև Դուման“ աւելի ևս յանդուգն եղաւ հնածէսների դաւանազատութեան նշանաւոր խնդրում։ Զայնից պատկառելի մեծամասնութեամբ նա որոշեց լիակատար ազատութիւն տալ Ռուսաստանի տասնեակ միլիոնաւոր ազանդին, նիրագործել պետական օրէնքով նրա գոյութիւնը և վերացնել նրա ազատ պրոպագանդի ու տարածման դէմ յարուցւած բոլոր արգելքները։ Որքան և այդ կարևոր որոշումը պայմանաւորւած լինի նեղ, շահինդիր, հատւածային միտումներով—նա մնում է, այնուամենայնիւ, մի նշանակալի իրողութիւն, որի շուրջը միացել էին իրարու հակամարտ կուսակցութիւնները՝ սոցիալիստից մինչև հոկտեմբերեան կենտրոնը։ Նշանակալի մանաւանդ այն պատճառով՝ որ հոկտեմբեան պահպանողական մեծամասնութիւնը յանկարծ թեքւում էր դէպի ձախ և դրանով իսկ ազդարարում էր Պետերհոֆի կամարիլլային, որ անգամ երրորդ Դուման, որքան էլ նա պահպանողական լինի, հնազանդ, անդոյն թոյլ չի տայ հին բէժիմի ու Գօրեմեկինների վերադարձը։

Այո, նա դարձեալ շարժւում է՝ շղթայակապ վիթխարին՝ և բէակցիայի բոլոր ճիգերը՝ խորասուզելու նրան լեթարգիական մրափի մէջ—օդն են ցնդում։

„Անդորրացումը“ շուտաքայլ չի գնում, չը նայած պաշտօնական յաճախակի ծանուցումներին։ Ի՞նչ անդորրացում է դա, որ կատարւում է սուիններով, կախաղաններով և զինւորական դատարանների յաւիտենական ժխորի մէջ։ Ի՞նչ խաղաղութիւն է դա, որ դողում է անգամ Հայոց կաթողիկոսի գալստեան առթիւ սարքւած ցոյցերից, որ գլխապատառ արշաւում է կովկասեան ազգերի համերաշխութեան երկչոտ փորձերի դէմ... Պետերբուրգում գրկաբաց ընդունելութիւն ու խոստումներ, իսկ Կովկասում... այնտեղ նոյնիսկ չի թոյլատրւում վրացական ազնւականութեան պարզ յարգանքի արտայայտութիւնը կաթողիկոսին, այնտեղ ազատամիտ փոխարքայի հրահանգով արգելք է դրւում նոյնիսկ

քաղաքային դումային՝ ընդառաջ գնալ հայ ժողովրդի հոգևոր ներկայացուցչին։

Երբ հարկաւոր է կռւացնել ազգերը, Վօրոնցով-Դաշկովի կառավարութիւնը չի խնայում եռանդ ու ջանք.—այժմ նա նոյն եռանդն է ի գործ դնում խեղդելու համերաշխութեան ամեն մի արտայայտութիւն, որ երկարատև մղձաւանջից, եղբայրադաւ փորձութիւններից ու արհաւիրքներից յետոյ, սկսում է այժմ մերթ ընդ մերթ ճառագայթել կովկասեան հորիզոններում՝ հայի, վրացու, թուրքի միջև...

Պատրանքները փարատւում են և Վօրոնցովեան ռէժիմը, որ մեր քծնող ու տիրացուական լիբերալիզմի ստորաքարշ շահատակութիւններից քաջալերւած, բանտ է նետել ամբողջ հայ ինտելիգենցիան, այսօր աւելի դէմօնստրատիվ ծանուցանում է իր կատարեալ համերաշխութիւնը համառուսական, պուրիշկեվիչեան բանակի հետ...

ԱԶԵՖ II

Նա գերազանցեց Ազեֆ-առաջինին... Աւելի հոյակապ սկանդալ աշխարհը չի տեսել։ Բուրցեվ, հին, մարդւած յեղափոխականը, սքանչելի համառութեամբ է կատարում իր խուզարկու դերը։ Նա մերկացրեց Ազեֆին և փրկեց սօց.-յեղափոխական կազմակերպութիւնը այդ անօրինակ դաւաճանից։ Նա այժմ պատռեց դիմակը աւելի խոշոր աժան-պրօվօկատորի՝ Հ ա ր տ ի ն գ-Լ ա ն դ ե ս է ն ի և ազատեց Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը—յուսանք ընդմիշտ—ռուս պօլիցիական շահատակութիւններից։

Անլո՜ւր ու աղաղակող գայթակղութիւն։ Ահա մի մարդ, մի հզօր ու ազդեցիկ սատրապ, որ հանդիսանում է ցարի լաւագոյն թիկնապահներից մին, որ հոգում է Նիկոլայ II-ի անձնական ապահովութեան մասին, նրա եւրոպական ուղևորութիւնների ընթացքում, որ հսկում է բովանդակ Եւրոպայում ռուսաստանցի յեղափոխականների վրայ, որ հաստատւած է ցարի հրահանգով Պարիզի մէջ, որ վայելում է ռուս դեսպանատան մտերմութիւնը, ունի կապեր ու բարեկամութիւններ նոյնիսկ ֆրանսիական „բարձրագոյն" հասարակութեան մէջ, ունի վերջապէս պատւոյ լէժիոնի շքանշան... և ո՞վ է, ակայն... մի նախկին ոճրագործ, մի գռեհիկ լրտես ու agent-provocateur, դատապարտւած դեռ 1890 թւին նոյնիսկ ֆրանսիական դատարանից...

Նպատակ դնելով հալածել Ռուսաստանի յեղափոխականներին, կասկածելի ու վտանգաւոր դարձնել նրանց եւրոպացիների աչքում և փակել տալ փախստական գործիչների առջև ազատ Եւրոպայի դռները, ցարիզմի այդ նզովեալ սպասաւորը դիմում է ամեն տեղ, Ֆրանսիայում, Շւէյցարիայում, բոլոր հնարաւոր միջոցներին. ապստամ՞բ է ձևանում, մտնում յեղափոխական շրջանների մէջ, հրապուրում անփորձ երիտասարդներին, ձեռնարկում նրանց հետ պայթուցիկների ու այլ դաւադրական ձեռնարկների պատրաստութեան։ 1890-ին բռնւում է Պարիզում, դատապարտւում մի շարք անմեղների հետ, բայց շուտով ինքը միայն արձակւում.. Պետերբուրգի ամենակարող միջամտութեամբ։ Անցնում են տարիներ—և ահա նախկին դատապարտեալ Լանդեսէն, զինւած ցարական հովանաւորութեամբ, նորէն լոյս է ընկնում Պարիզում—արդէն Հ ա ր տ ի ն գ անունով—և վերսկսում է իր լրտեսական ու գրգռողական շահատակութիւնները։

Բուրցեվի ծուղակն ընկաւ։ Հրապարակը թնդաց այդ ահաւոր գայթակղութեան աղաղակից։ Ամբողջ Ֆրանսիան էր, որ խայթւած իր տարրական ինքնասիրութեան մէջ, պահանջեց վերջ դնել իր ամօթալի ճորտութեան, իր դաշնակցի վարկաբեկիչ, անպատւաբեր արարքներին։ Սօցիալիստները դարձեալ առաջապահն եղան այդ հրահանգիչ պայքարի, որ սկսելուն պէս յաղթանակեց։ Ժօրէսի հարցապնդման վրայ, մինիստր-նախագահ Կլեմանսօ յայտարարեց, որ ֆրանսիական կառավարութիւնը որոշած է այլ ևս չը հանդուրժել օտար ոստիկանութիւնների գոյութիւնը Ֆրանսիայում։ Եւ ամբողջ պարլամենտը ձեռնամբարձ գովատեց այդ առնական որոշումը։

Հեռագիրը ծանուցանում է, որ անգլիական պարլամենտում ևս սօցիալիստները մտադիր են պահանջել կառավարութիւնից՝ դուրս քշել անգլիական հողից ռուս ոստիկանական լրտեսների վոհմակները...

ՍՕՑ.-ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ V ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Ընդհանուր ժողովը անհնարին լինելով ներկայ պայմաններում, ռուս սօցիալիստ-յեղափոխականները գումարեցին նորերս կուսակցութեան Խորհուրդ։ Զբաղմունքի նիւթը ահագին էր։ Հարկաւոր էր շօշափել—որքան այդ հնարաւոր էր—Ազեֆի դաւաճանութեան հետևանք-աւերածը։ Եւ այդ ուղղութեամբ Խորհուրդը ընդունեց մի շարք ծանրակշիռ որոշումներ։ Նա ը ն դ ո ւ ն ե ց հ ի ն կ ե ն տ ր ո ն ի հ ր ա ժ ա ր ա կ ա ն ը։ Նա նշանակեց յատուկ քննիչ յանձնաժողով՝ որոշելու համար բոլոր պատասխանատւութիւնները Ազեֆեան գործի մէջ։ Նա ընտրեց ն ո ր Կ ե ն տ ր ո ն ա կ ա ն Կ օ մ ի տ է։ Նա ձևակերպեց, վերջապէս, մի շարք կարևոր որոշումներ կազմակերպութեան ու տակտիկի նկատմամբ։ Տեռրօրային, ահաբեկչական գործունէութիւնը մնում է ըստ առաջնոյն կուսակցութեան պայքարի հիմնական մեթօդներից մինը։ Ահա թէ ինչ է ասում այդ առթիւ էս-էր-ական Խորհուրդի վերջին ծանուցումը.

„Մեր կուսակցութեան վրայ ներկայ շրջանում ընկած են ահագին ու դժւարին պարտաւորութիւններ։ Նա միշտ հրապարակ է նետւել, իբրև առաջապահ գործօն կռւի։ Նա առաջինը զէնք բարձրացրեց—ուղղակի յարձակման համար—այն ժամանակ, երբ ժողովրդական կեանքի խորքում հասունանում էին այնպիսի ուժեր, որոնք պատրաստ էին արձագանք տալ ռազմի կոչին ու օրինակին։ Բայց ներքին տագնապը այժմ ևս չէ կարող ստիպել նրան՝ վար դնելու զէնքը։ Ազեֆի մասնակցութիւնը տեռրօրական մի շարք գործողութիւնների մէջ չը վարկաբեկեց և չէր կարող վարկաբեկել կուսակցութեան աչքում կռւի այդ մեթօդը։ Որքան աւելի էր պարզւում գործի փաստային կողմը, այնքան աւելի և աւելի կուսակցութեան յուզւած գիտակցութիւնը գալիս էր այն անտարակուսելի եզրակացութեան՝ որ, թէև արկածախնդիր-պրօվօկատորի մասնակցութիւնը արգելք չի եղել առանձին խոշոր յաղթանակներին տեռրօրի աշխարհում, բայց նա թուլացրել, ուժասպառ է արել ահաբեկչական գործողութիւնը կառավարութեան ու յեղափոխութեան համար վճռական շրջաններում։ Ազեֆի մասնակցութիւնը չի թոյլ տւել, որ կռւի այդ մեթօդը արտայայտւի իր բովանդակ ուժով, չի թոյլ տւել, որ արտայայտւի նաև այն բովանդակ կորովը, որ կուսակցութիւնը կարող էր զարգացնել, այդ մեթօդը օգտագործելով։ Ազեֆի մասնակցութիւնը ուժ է տւել կառավարութեան ինքնապահովութեան զգացումին, թափ է հաղորդել նրա վճռականութեանը հէնց այն վայր-

կեաններում, երբ կառավարութիւնը ամենից աւելի պէտք է ունեցել այդ վճռականութեան։ Եւ եթէ ազգեվեան պրօվօկատօրութեան յայտնագործումը մի քանի առանձին անհատների մէջ հիասթափութիւն է առաջացրել դէպի տերրօրիզմը,—ապա կուսակցութիւնը իր ամբողջութեամբ, իր ճնշող մեծամասնութեամբ՝ Ազեվի անակնկալի մէջ գտել է միայն պատասխանը այն հարցին՝ թէ ինչո՞ւ տերրօրը չը տուեց Կուսակցութեանն ու Ցեղափոխութեանը այն բոլորը, ինչ որ նա կարող էր տալ և ինչ որ նա կը տայ իր վերածնունդին։ Այդ խնդրի մէջ կուսակցութիւնը մնաց իր հին, մարտական դիրքում“։

ԹԻՒՐՔԻԱ

ՅԻՇԱՏԱԿԵԼԻ ՆԻՍՏ

ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՕՆԱԼԸ ԹԻՒՐՔԻԱՑՈՒՄ

„Անցեալ or միքինկ մը տեղի ունեցաւ Սալօնիկի մէջ, բողոքելու համար այս (սինդիկատային) օրինագծին դէմ. ներկայ rոպէիս մեր երկիրը պէտք չունի ատանկ բաներու“.

Այդպէս յայտարարեց ներքին գործերի մինիստր Ֆերիդ փաշա՝ գործադուլների և սինդիկատների օրինագծի շուրջը տեղի ունեցած պատմական վիճաբանութիւնների ընթացքում։

Նոյնը շեշտեց հանրօգուտ աշխատանքների մինիստրութեան ներկայացուցիչ Ալի բէյ, նոյնը հաստատեց պարլամենտի երամական մեծամասնութիւնը... Եւ օրինագիծը տապալուեց։ Գումարումների և ընկերակցութիւնների ազատութիւնը (liberté de l'association), որ սահմանադրական կեանքի ամենաէական յատկանիշն է, մահացու հարուած ստացաւ։ Մամուլի ազատութիւնը անգթօրէն մկրատելուց յետոյ, հօջաների և նորատեաց ֆերիդականների երամը խողխողեց նաև գործադուլի ու ընկերակցութեան իրաւունքը։

Եւ այդ բոլորը կատարուեց մի չափազանց օրիժինալ ձևով, որ բաւական զուարճալի կը լինէր, եթէ չը լինէր ողբալի։ „Ազատ Թիւրքիայի“ այդ տենդային աճապարանքը՝ խեղդելու ամեն ինչ, որ հեռաւոր առնչութիւն ունի սոցիալիստական պրոպագանդի հետ, փակելու բոլոր դռները ժամանակակից գաղափարների ու հոսանքների առջև—յարուցանում է արդէն զարմանքի անհանգիստ ժեստեր Եւրոպայի լաւատես շրջաններում։ Իսկ Բրիւսելի միջազգային Սոցիալիստական Բիւրօն, շշմած, ըստ երևոյթին, այդ յախուռն ու անմտած քէէարկութիւններից՝ դիմումներ է անում մեզ ու տեղեկութիւններ խնդրում...

Սոցիալական խնդիրը դրուեց առաջին անգամը պարլամենտի ծոյլ ու յօրանջող մեծամասնութեան առջև և տապալուեց, գրեթէ առանց արծարծելու։ Հայ պատգամաւորները միայն կարողացան փոքր ինչ ջերմութիւն հաղորդել այդ պաղ ու անհամբոյր մթնոլորտին, շշաւփելով խնդիրը պատշաճ խորութեամբ և լայնութեամբ։

Զոհրաբ հեգնեց կառավարութեան ներկայացուցչի միամիտ յայտարարութիւնը, թէ „պէտք է աշխատիլ հաշտեցնել դրամագլուխն ու աշխատանքը“։

—„Գեղեցիկ երազ մըն է ատիկա, բայց երազ մը“։

Վարդգէս շշաւփեց հիմնական վէրքը ժամանակակից հասարակական կազմակերպութեան.

—„Ֆերիդ փաշան ըսաւ, որ սինտիքաները դէմ են դրամագլխին. եթէ նոյնիսկ այդպէս ըլլայ, դարձեալ պնաս չունի, որովհետև գրամագլուխը կազմուած է աշխատաւորներու քրտինքով... Մեր կառավարութեան գլուխը կը գտնուին փաշաներ, փաշազատէներ և այլ հարուստ մարդիկ. անոնք չէ, որ պիտի հասկնան բանուորին դրութիւնը... Բանուորները իրենք են, որ պիտի պաշտպանեն իրենց իրաւունքները... Արգելել սէնտիքաները, կը նշանակէ կախել ազատութիւնը“...

Ի զուր. Այդ պերճախօս ըմբոստացումներին կառավարութիւնը հակադրում է պառաւ Եւրոպայի զառամեալ պօլիտիկոսների հին նէյնիմները.

—„Պէտք է արգելել դասակարգերի հակամարտութիւնը, պէտք է հաշտեցնել կապիտալն ու աշխատանքը, պէտք է դարձնել բանուորին ևս՝ դրամատէր“...

Իսկ ամենից ուշագրաւը Ֆերիդ փաշայի ցասկոտ դատավճիռն է.

—„Մեր երկիրը պէտք չունի ատանկ բաներու“...

Երկիրը, սակայն, բնաւ չի սպասում Ֆերիդ փաշաների ու Ալի բէյերի դեղատոմսին։ Նա գնում է այն ճանապարհով, որով քալել են ուրիշ, աւելի առաջադէմ երկրները։ Նա զարգանում է, առաջնորդուած նոյն օրէնքներից, որոնցով ղեկավարում է բոլոր հասարակութիւնների էվոլիւցիան։

Եւ ահա դրա մի պերճախօս ապացոյցը մեր աչքի առջև։ Մեզ հաղորդում են հաստատ աղբիւրից, որ Ցեղափոխութեան որրան—Սալօնիկում կազմակերպւել է բանուորական դաշնակցութիւն, որը արդէն դիմումն է արել Բրիւսէլի Սոցիալիստական Բիւրոյին, խնդրելով ընդունել տալ զինքը միջազգային սոցիալիստական գերդաստանի մէջ։ Այդ նոյն դաշնակցութիւնն է, որ բողոքել է սինդիկատային օրինագծի դէմ և որի առթիւ ցասումն է յայտնում Ֆերիդ փաշան պարլամենտի մէջ։

Սալօնիկի բանուորական դաշնակցութիւնը հաղորդում է սոցիալիստական Բիւրոյին իր նոր գումարած միթինգի մասին, որին մասնակցել են 6000-ի չափ աշխատաւորներ այլ և այլ ազգութիւններից և արհեստներից։ Նա հաղորդում է, որ մտադիր է կազմակերպել բովանդակ Թիւրքիայի հարստահարուած բանուորութիւնը, առանց խտրութեան ազգի ու կրօնի։ Նա կը կազմէ և սինդիկատներ, կը վարէ գործադուլներ այլևայլ ճիւղերում։ Նա ունի արդէն իր հրատարակութիւնները և պիտի տարածէ գրչով ու խօսքով սոցիալիզմի ու միջազգային համերաշխութեան մեծ գաղափարը։

Ի սրտէ ողջունում ենք այդ նոր երևոյթը, որ գալիս է քաջալերելու Թիւրքիոյ առաջադիմութեան բոլոր անկեղծ բարեկամներին։ Ինչպէս յայտնի է, մինչև օրս Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը միակ կազմակերպութիւնն է Ցաճկաստանում, որ ունի ուրոյն ներկայացուցչութեան իրա-

ունք Ինտերնացիոնալի, այսինքն միջազգային ընկերվարական Դաշնակցութեան մէջ։ Դեռ անցեալ հոկտեմբերին, երբ նրա պատւիրակը ողջունում էր այդ Ինտերնացիոնալը Բրիւսէլում գումարւած միջազգային միթինգի մէջ, միահամուռ բաղձանք յայտնուեց, որ Թիւրքիայի միւս ժողովուրդները ևս ըստ կարելւոյն շուտով գրկեն արևմտեան փրկարար վարդապետութեան դրօշակը։ Այսօր այդ բաղձանքն իրականանալու վրայ է կարծես։ Պատմական Սալոնիկը, յեղափոխութեան շեփորը հնչեցնելուց յետոյ, գալիս է այժմ հնչեցնելու սոցիալիզմի քարոզը։ Նա գալիս է պարլամենտի հայ առաջադէմ պատգամաւորների հետ ներդաշնակ իր բողոքն արտասանելու յետադէմ օրինագծերի առթիւ։ Ի՞նչ կարող է անել կառավարութիւնը նոր հոսանքի բարձրացող ալիքների դէմ։ Եթէ նա—համաձայն իր օրինագծին ու պատժական սպառնալիքներին — սկսէ արշաւանք բանւորական շարժման դէմ, ճնշէ բռնութեամբ գործադուլի ու սինդիկատի իրաւունքը,—սոցիալիստները պիտի դիմեն այն ժամանակ գաղտնի գործունէութեան... ինչպէս բռնապետական Ռուսաստանում։

Գաղափարը նեռւած է արդէն. նա կը տարածւի ու կ'արգասաւորւի։ Մեր անվերապահ համակրանքն ենք յայտնում Սալոնիկի ու Մակեդոնիոյ նորաբողբոջ կազմակերպութիւններին և մեր անկեղծ պատրաստականութիւնը՝ հերկելու մէկտեղ, համերաշխ ճիգերով՝ խոպան հողը։ Ցանկանք, որ աշխատաւորական կազմակերպութեան ցանցերը տարածւին մանաւանդ Թիւրքաձգգաբնակութեան մէջ, ցանկանք, որ զինւորագրւի մանաւանդ Թիւրք առաջադէմ երիտասարդութիւնը։ Սոցիալիստական Ինտերնացիոնալի գաղափարը մէկն է—Թերևս հզօրագոյնը—այն շաղախներից, որ պիտի մօտեցնէ բազմացեղ ու հակամարտ ժողովուրդներին, ի դէմս միջազգայնօրէն հարստահարւած ու շահերով ազգակից աշխատաւոր զանգւածների, և պիտի ստեղծէ ի վերջոյ կուռ, համերաշխ ամբողջական Ցաճկաստանը...

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐ

Ատանա, 13 յունիս

Քանի երկրի խորքերը կը մտնես այնքան պատկերը կը ծանրանայ և դէպքերը կը մեծնան։ Զոհերու թիւը 15 հազարէն աւելի կըլլայ։ Սպաննւածներու ինը տասներորդը աշխատող՝ կտրիճ հասակի մէջ տղամարդիկ են, ամեն մէկը ամբողջ ընտանիքի մը նեցուկ։ Այս տարւայ լաւ հունձքը, ճամբորդութեան ազատութիւնը և սովը Հայաստանի մէջ, այս կողմը նետած էր հայերու, ասորիներու ու քրդերու բազմութիւն մը։ Մօտաւոր հաշւով 100 քրիստոնեայ ագարակներէն իւրաքանչիւրին մէջ այս տարի կաշխատեր 100—300 քրիստոնեայ բանւոր։ 15,000 հնձւորներէն 10—12,000 ը հաշւելու է հայ (չհաշւած տեղացիները)։

Զինւորական ատեանը սկսեց իր քայլը սխալով։ Կախւած 6 հայերէն 2-ը, դէպքերու սկիզբէն եղած են ճեղութիւններու և բողոքականներու մօտ։ Ցանցանքի պարագային իսկ երեք եղբայրներու կախիլը չլսւած բան է, սա չափազանց է։ Եթէ զինւորական ատեանը այսպիսի „անաչառութիւն" ցոյց տայ առհասարակ, պէտք է առնւազն 10—12,000 մահմեդական կախւին։ Մեղքը քիչ ալ նախկին նախաքննութիւն կատարող յանձնաժողովինն է, որ բոլորովին անվստահելի կազմ ունէր։ Ցամենայն դէպս մինչև որ չըլլան բաւական թւով նախաքննիչ ատեաններ խառն տարրերէ բաղկացած, դժւար է արդարութիւնը վերականգնել։ Թալանողներէն, կողոպտողներէն պահանջելու է ինքնարը. արժէքաւոր բաները ծախւած, թաղւած են։

Գործի դեռ սկիզբն է. դժւար է գուշակել արդեօք միայն մահմեդականներէ բաղկացած ատեանը պիտի կրնա՞ ցոյց տալ անհրաժեշտ անաչառութիւնը։ Դեռ քիչ սպասելու է։

ՓՈՔՐ-ՀԱՅՔԻ ՀԱՑԵՐԸ

II

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Գիւղական կեանքի տնտեսապէս մահմերձ վիճակը, գիւղացիական համայնքներու տնտեսական դրութեան քայքայումը, ինչպէս ամենուրեք, նոյնպէս և այս շրջանին մէջ ունեցած է իր հսկայ ազդեցութիւնը քաղաքի ապագաբնակչութեան վրայ։

Պատճառի և արդիւնքի հետևողականութեան տրամաբանութիւնը այս պարագային շատ պարզ է։ Գիւղը աղքատանալով, արտերը անաշխատ մնալով, ցորենը նւազելով, ուտեստի-հացի գինը բնականօրէն բարձրացած է նաև քաղաքներուն մէջ և մանր արհեստաւորութիւնը ու բոլորովին սեփականապուրկ աշխատաւորութիւնը իրենց կարգին բռնւած են անօթի մնալու սարսափէն։ Եւ ալ անկէ ետքը բազմանդամ ընտանիքներ—որովհետև Թիւրքիոյ բոլոր՝ բայց մանաւանդ հայ ընտանիքները միշտ բազմանդամ են (տասը, քսան, երբեմն 30 հոգի մէկ տան մէջ)—բաւականաչափ հաց գտնելու համար ստիպւած են այր թէ կին, չափահաս թէ անչափահաս, բոլորը միասին դուրս թափիլ աշխատանք փնտռելու։ Ասանկով այստեղ ալ, ինչպէս ամենուրեք, աշխատող ձեռքերու մատուցումը աւելնալով, անոնց արժէքը, օրավարձը կամ կապալով գործերու աշխատավարձը նւազած է։

Եւ հիմա կը տեսնենք տնտեսական խոշոր դրութիւն մը Փոքր-Հայքի գրեթէ բոլոր քաղաքներուն մէջ ալ։

Մանր արհեստաւորութիւնը, դարձեալ կերպով մը կը քաշկռտէ իր գոյութիւնը, որովհետև ինչ ինչ ճիւղերու համար տակաւին չէ ստեղծւած այս կողմերը ճարտարարւեստ (*La grande industrie*) ըսւածը,—այսպէս են մանուսայագործները, կտաւագործները, կահագործները, կօշկակարները, դերձակները, երկաթագործները, մսավաճառները, շրջիկ փերեզակները և այլն։ Թէև ասոնք կարգի աշխատաւորութեան համար ալ ապագան բոլորովին սև է և յուսահատական, քանի որ արդէն իսկ կապիտալիզմը գանոնք ալ ոչնչացնելու, զանոնք ալ „պրոլետարացնելու" իր գործը սկսած է ու կը շարունակէ ոչ միայն եռանդով, այլ և յաջողութեամբ։ Օրինակի համար, մինչդեռ սկիզբները կահագործ մը ինք կ'աշխատէր իր խանութին մէջ ամենաշատը մէկ կամ երկու օգնականներով ու կը վայելէր իր աշխատանքի արդիւնքը, հիմա կը տեսնւի արդէն որ քիչ շատ դրամ ունեցող վարպետ կահագործ մը կրսկսի օրավարձով աշխատցնել մէկ քանի արհեստաւորներ և անոնց աշխատութեան արդիւնքը վայելել։ Ու այս երեւոյթը կը տեսնւի միւս բոլոր արհեստներուն մէջ ալ առաւել կամ նւազ չափով։

Սա արդէն սկզբնաւորութիւնն է վերջին, այսինքն սկիզբն է մանր արհեստաւորութեան հոգեւարքին և այսուհետև ձեռք բերւած քիչ թէ շատ քաղաքական ազատութեան շնորհիւ նա հետզհետէ աւելի պիտի գարգանայ և պիտի ջնջէ անշուշտ մանր արհեստաւորութիւնը այժմու փոքրիկ „մասնաւոր" աշխատանոցները վերածելով կապիտալիստական խոշոր ձեռնարկներու։

Կտաւագործութիւնը որ այս շրջանին մէջ բաւական շահաբեր աշխատութիւն մըն էր արհեստաւորութեան համար, ասկէ առաջ, երբ սա ինք կ'արտադրէր և ինք

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Գրախօսութեան համար ստացւած գրքերը՝ հրատարակչաց անունով։

Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1908։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1909։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1910։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1911։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1912։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1913։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1914։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1915։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1916։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1917։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1918։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1919։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1920։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1921։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1922։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1923։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1924։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1925։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1926։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1927։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1928։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1929։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1930։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1931։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1932։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1933։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1934։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1935։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1936։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1937։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1938։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1939։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1940։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1941։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1942։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1943։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1944։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1945։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1946։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1947։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1948։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1949։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1950։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1951։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1952։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1953։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1954։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1955։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1956։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1957։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1958։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1959։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1960։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1961։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1962։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1963։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1964։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1965։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1966։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1967։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1968։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1969։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1970։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1971։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1972։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1973։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1974։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1975։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1976։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1977։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1978։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1979։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1980։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1981։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1982։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1983։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1984։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1985։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1986։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1987։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1988։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1989։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1990։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1991։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1992։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1993։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1994։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1995։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1996։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1997։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1998։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 1999։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2000։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2001։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2002։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2003։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2004։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2005։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2006։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2007։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2008։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2009։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2010։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2011։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2012։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2013։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2014։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2015։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2016։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2017։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2018։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2019։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2020։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2021։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2022։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2023։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2024։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2025։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2026։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2027։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2028։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2029։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2030։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2031։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2032։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2033։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2034։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2035։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2036։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2037։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2038։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2039։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2040։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2041։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2042։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2043։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2044։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2045։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2046։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2047։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2048։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2049։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2050։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2051։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2052։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2053։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2054։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2055։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2056։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2057։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2058։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2059։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2060։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2061։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2062։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2063։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2064։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2065։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2066։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2067։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2068։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2069։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2070։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2071։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2072։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2073։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2074։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2075։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2076։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2077։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2078։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2079։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2080։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2081։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2082։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2083։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2084։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2085։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2086։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2087։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2088։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2089։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2090։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2091։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2092։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2093։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2094։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2095։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2096։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2097։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2098։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2099։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2100։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2101։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2102։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2103։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշիւ։ 2104։ Ամենայն Հայոց Ազգային Ատեան։ Ազգային Ատեանի Գանձարանի Տարեկան Հաշ

կը վաճառէր, հիմա արդէն սկսած է նուազիլ ճիշդ այն համեմատութեամբ, որով սկսած են շատնալ ուրիշներուն օրավարձով կամ կապալով կտաւ գործել տալ և վաճառողները:

Այսքան մէկ-երկու հարևանցի խօսք անցնելու, ինչպէս վրայ եղող մանր արհեստաւորութեան մասին ըսելէ յետոյ, մենք կ՚անցնինք արդէն բուն ցաւին, իսկական պրօլետարիային, քանի որ ոչ միայն նա գոյութիւն ունի այս շրջանին մէջ իր իսկական առումով, այլ նաև անոր համար որ, ոչ շատ հեռաւոր ապագայի մէջ միւսներուն ալ հանդրուան դրութիւնը պիտի ըլլայ նոյնը:

Փոքր-Հայքի մէջ կայ ըսի իսկական պրօլետարիա,—սեփականազուրկ բանւորութիւն, որովհետև կայ նաև համեմատաբար մեծ ճարտարարուեստ ինչ ինչ ճիւղերու համար:—Ամասիոյ մէջ կան ալիւրի մեծ գործարաններ և մետաքսի և խողակի մէկ քանի գործարաններ, Մարզուանի մէջ՝ կտաւի բազմաթիւ գործարաններ, Թօքատի մէջ՝ բազմաթիւ գործարաններ եազմայի և տպածոյի, ինչպէս նաև պղնձի հալոցներ ու պղնձագործութեան մեծ աշխատանոցներ, Սեբաստիոյ մէջ՝ մեծ գործարաններ գորգագործութեան, Խարբերդի մէջ՝ մետաքսի գործարաններ և երկաթի ձուլարան մը, Արաբկիրի մէջ՝ մանուսագործութեան աշխատանոցներ, և այս՝ ինչպէս որակեցի ես զանոնք՝ համեմատաբար „մեծ“ ճարտարարուեստը սեփականազուրկ աշխատաւոր դարձուցած է մօտ 2500 հոգի, որոնց առնւազն հարիւրին 60 ը կին:

Ալ տուներուն մէջ ոչ ոք չէ մնացած, բացի ծեր և պառաւ անկարողներէն, միւսները բոլորը կ՚աշխատին: Առանց չափազանցութեան պէտք է ըսել, որ 3—4 տարեկան փոքրիկ աղջիկներ արդէն քաշուած են գորգագործութեան կամ մանուսայագործութեան „Թէզկեահին“ տակ և երբ խեղճ երեխաները սարսափած երկարատև աշխատանքէն, պարտասանքէն, երբեմն առաւօտները կը մերժեն երթալ „ֆապրիգա“, որ դժոխք կ՚երևայ իրենց աչքին, կան մասնաւոր անձեր, յաճախ տարիքոտ կիներ կամ մանաւանդ քահանաներ, որոնք շաքարեղէններով կը խրախուսեն զանոնք դէպի խամբեցուցիչ „Թէզկեահը“:

Փոքր-Հայքի սիրտն է Սեբաստիան և տնտեսական պայքարի պահանջ մը այնքան ուժեղ, որքան եւրոպական ճարտարարուեստի մեծ կեդրոններուն մէջ, կըզգացուի այստեղ: Ամենէն աւելի գործարաններ այստեղ կան և հետևաբար նաև ամենէն շատ պրօլետար այստեղ գոյութիւն ունի, դրութիւն մը արժանի հետաքրքրութեան և որ պարզելով կարող է ինք իրրև պատկերը ներկայանալ նաև միւս քաղաքներու բանւորական կացութեան:

Սեբաստիոյ մէջ ինչպէս ըսի տիրապետող ճարտարարուեստը գորգագործութիւնն է: Այստեղ գոյութիւն ունին 10—11 ֆիրմաներ 2000 էն 30—40,000 օսմ. ոսկի դրամագլուխով, որոնք կը բանեցնեն 30 ի չափ գորգի աշխատանոցներ, արտադրելով մեծ մասամբ շքեղանքի (luxe) ապրանքներ, յաճախ գեղարուեստական ու շատ ճաշակաւոր, և յատկացուած արտածութեան՝ դէպի ճոխութեան ու հարստութեան կեդրոններ, Եգիպտոս, Եւրոպա և Ամերիկա:

Այս երեսուն գործարաններուն մէջ կ՚աշխատին 3000—3500 բանւորուհիներ, բոլորը մանկամարդ աղջիկներ, ամուսնացած կիներու աշխատանքը տան վերապահուած ըլլալով, և մեծամասնութեամբ հայ: Թիւրք աղջիկներ նոր սկսած են իջնալ գործատուն և տակաւին նշանակելի թիւ մը չեն կազմեր:

Այս բանւորուհիներու կեանքին վերլուծումը կը բաւէ ապացուցանելու համար տնտեսական ցաւին խորութեան ահաւորութիւնը մեր բնաշխարհին այս բաժնին մէջ: Բանւորուհիները, ինչպէս քիչ վերը ըսի, արդէն իրենց 3—4 տարեկան եղած ժամանակէն սկսեալ կը յանձնուին գործատուն իրենց ծնողքին և ուրիշ ազդեցիկ անձերու կողմէ հազար համոզիչ խօսքերով և անոնց երեխայական հոգին ծաղիկներով կամ քաղցրաւենիներով խաբելով: Երեք-չորս տարեկան աղջնակը նախ ամիս մը օրական 12—12 ժամ կ՚աշխատի ձրի, որպէսզի սորվի ծառայել և յետոյ վարժուի գործատան միջավայրին. այդ մէկ ամսուան շրջանին, որուն շատ անգամ անունը միայն մէկ ամիս ըլլալով, յաճախ, ըստ գործարանատիրոջ քմահաճոյքին, կրնայ մինչև երեք ամիս երկարիլ, փոքրիկ գործաւորուհին տունը չունենալով ուտելիք, կ՚ապրի իրմէ մեծ բանւորուհիներու չոր հացին ուտելիքներովը: Քիչ մը ժամանակ անցնելէ յետոյ դրութիւնը կը փոխուի, „սկսնակ օգնականը“ կը բարձրանայ արդէն „օգնական բանւորուհիի“ վիճակին և կըսկսի ստանալ օրական 10 փարա (5 սանտիմ) աշխատավարձ միջին առնւազն 10—12 ժամուան աշխատանքի համար: Իսկ քիչ մըն ալ յետոյ, երբ նա արդէն 6—7—8 տարեկան ըլլայ ու սկսի ուղղակի մասնակցութիւն ունենալ գորգը հիւսելու գործին մէջ, իր օրավարձն ալ կը բարձրանայ 10—15—20 կամ մաքսիմում 30 փարայի, բայց այդ ժամանակ արդէն իր աշխատանքը շատ ծանր է, մանաւանդ որ խեղճ աղջիկը ստիպուած է այդ շրջանին ամենէն աւելի ուշադրութեամբ և արագութեամբ հետևիլ „վարպետ բանւորուհիին“ աշխատութեան եղանակին և արտադրած գործին, որպէսզի ինքն ալ օր առաջ կարենայ հանիլ նոյն „ցանկալի“ դիրքին: Գործարանատէրն ալ միշտ կը խրախուսէ բանւորուհին այս շրջանին մէջ գտնուած ժամանակ, որպէսզի նա սիրով և „հոգւով-մարմնով“ աշխատելով կարելի եղածին չափ շուտով դառնայ „վարպետ“, բան մը, որմէ ինք շահեր կ՚ակնկալէ.—վարպետ բանւորուհիներու թիւը շատնալով, մատուցումն ալ կը շատնայ և վարձատրութիւնը կարելի կ՚ըլլայ նուազեցնել:

(Շարունակելի)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿՆՃԻՌՆԵՐ

I

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԲԱՆԸ

Ասել էին՝ 19-րդ դարը ազգայնական խնդրի դարն է, 20-րդը պիտի լինի սօցիալական խնդրի դարը: Մէկ կնճիռը պիտի սպառւէր—այդ մարգարէութեան համաձայն—և պիտի տեղի տար միւսին:

Այդպէս չ՚եղաւ սակայն: 19-րդ դարը չըսպառեց ազգայնական պրօբլեմը, նա չը լուծեց ազգերի գոյութեան ու փոխադարձ յարաբերութեան մեծ հանգոյցը և բազմաթիւ բարդ կնճիռներ ժառանգեց իր յաջորդին:

Չ՚իրագործւեց մարգարէութիւնը և այն մի կարգ հասարակական վերանորոգիչների՝ որոնք գրչի մի շարժումով, դեռ անցեալ դարու քառասնական թւականներին, ջնջել ուզեցին ազգ ու ազգային հարց համաշխարհային էւօլիւցիայի քարտէզից և հռչակեցին ազգերի ձուլումը մօտ ապագայում՝ կօմմունիստական, համայնատիրական կարգերի մէջ...

Ազգային գիտակցութիւնը շեշտւում է այսօր քաղաքակրթւած ու կիսակիրթ երկրագնդի բոլոր ծայրերում և ինքը սօցիալիստական ինտերնացիօնալը, որ երբեմն թեթև սրտով արհամարհում էր հասարակական այդ ահագին գործօնի դերը, վերածելով այն՝ լոկ տընտեսական, արդիւնաբերական յարաբերութիւնների — այսօր ստիպւած է միշտ աւելի և աւելի զբաղւել նրանով:

Ազգերի հակամարտութիւնը չի վերանում, անգամ այնպիսի երկրներում —Գերմանիա, Աւստրիա, Ռուսաստան — ուր միջազգային սօցիալիզմը նւաճել է միլիօնաւոր կողմնակիցներ, աշխատաւոր, մտաւորական ու այլ

դասակարգերից։ Աւստրիա և Ռուսաստան այն պետութիւններն էին, ուր ազգային հարցը ներքին քաղաքականութեան դժուարագոյն կնճիռն է, այսօր նրանց աւելանում է ազատագրուած Ցաճկաստանը, ուր մինչև օրս ազգերի ու դասակարգերի ներհակութիւնները արհեստականօրէն խեղդուած էին քաղաքական բռնակալութեան լծի տակ, իսկ այժմ ահա ծաւալւում են իրենց բովանդակ ուժով ու կատաղութեամբ։

Հակամարտութիւնը չի վերանում, տեղ-տեղ նոյնիսկ թափ է առնում, սպառնալով վերսկսել այն արիւնոտ ու խոլական բաղխումների շարանը, որ անցնում է կարմիր գծով ամբողջ 19-րդ դարի միջից...

Անշուշտ, քաղաքակրթութեան և համաշխարհային էւոլիւցիայի հիմնական ձգտումը մնում է անդրդուելի. նա տանում է ողոր-մոլոր շաւիղներով դէպի. իդէալական այն վիճակը, ուր պիտի մարին վերջնականապէս մարդկութիւնը պատառոտող անջատողական ախորժակները, ուր ոչ միայն իւրաքանչիւր ազգի բոլոր անդամները պիտի վայելեն լիակատար իրաւահաւասարութիւն, ազատութիւն ու բարօրութիւն, այլ և բոլոր ազգերը պիտի վայելեն նոյն բարօրութիւնն ու իրաւահաւասարութիւնը՝ միևնոյն ընդհանուր, համամարդկային գերդաստանի մէջ։ Նա տանում է դէպի այն ճշմարիտ „ոսկէ դարը"—որ անցեալում չը պէտք է փնտրել այլ ապագայում—որին ձգտել են մարդկութեան լաւագոյն զաւակները յընթացս ամբողջ տիեզերական պատմութեան և որի գրկում ազատութեան ու հաւասարութեան դաղափարները պիտի դառնան անկապտելի սեփականութիւն այն բոլոր էակների — այսօր խուժդուժ, վայրենի ու բարբարոս—որոնք մարդկային կերպարանք ունին...

Այդպէս է հրահանգում պրոգրէսի, առաջադիմութեան մեծ օրէնքը, որ անժխտելի կերպով հաստատուած է պատմութեան փիլիսոփայութեան մէջ. այդպէս է մարդկային բովանդակ զարգացման ու աստիճանական կատարելագործման նպատակը։

Աւա՜ղ, սարսափելի է զարգացման այդ ճանապարհը, ցանած ծայրէ-ծայր արիւնով ու արտասուքով... Երկու յարակից տիեզերական ուժերը այդտեղ ևս գործում են մշտնջենաւոր մրցութեան մէջ։ Ձգողութիւն և վանողութիւն (attraction—répulsion), կամ սոցիոլոգիական բարբառով՝ համերաշխութիւն և կռիւ։ Այդ երկու հակոտնեաները վարում են ամբողջ օրգանաւոր և անօրգան տիեզերքի ճակատագիրը. նրանց օրէնքին ենթարկւում է անասնական աշխարհի էւոլիւցիան, նրանցով ղեկավարւում է և մարդկային հասայնքների ու նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնների զարգացումը։

Մի կողմից կռիւ, միւս կողմից՝ համերաշխութիւն. համերաշխութիւն—յանուն կռի և դէպի կռիւ...

Անշունչ և անասնական տիեզերքում այդ երկու հակոտնեաները—ձգողութիւն և վանողութիւն—գործում են կոյր, անողոք, տարերային ճակատագրականութեամբ։ Ոչինչ չի կարող արգելել նրանց, փոխել, բարելաւել նրանց ընթացքը։ Գոյութեան կռիւը անասնական աշխարհում, չը նայած իր հակոտնեայ-համերաշխութեան ընազդին (որ շեշտւում է առանձին-առանձին տեսակների մէջ)՝ յաւիտենօրէն աւերիչ է, յաւիտենօրէն արիւնալի։ Նրա զոհերը—իբրև կոյր գործիքներ տիեզերական աղդակների—չեն կարող հակազդել դարվինական այդ անողորմ օրէնքի դէմ... Բայց մարդկութիւնը անասնութիւն չէ։ Մարդիկ գիտակից էակներ են, որ կարող են միշտ միջամտել հասարակական, նոյնիսկ բնական աղդակների խաղերի մէջ և տալ նրանց իրենց շահերին նպաստաւոր ուղղութիւն։ Մարդիկ իրենք են ստեղծում իրենց պատմութիւնը—հրահանգւած յաճախ նոյն բնական ու հասարակական աղդակներից—իրենք են վարում իրենց ճակատագիրը. և հետզհետէ զարգանալով ու կատարելագործւելով, այդ գիտակից, կամքով ու նախաձեռնութեամբ օժտւած էակները պիտի կարողանան աստիճանաբար մեղմել, թուլացնել հակոտնեաներից մէկի ուժը ի նպաստ միւսի, մեղմել „կռիւը", „վանողութիւնը" ի նպաստ „համերաշխութեան" կամ „ձգողութեան"։ Այդպէս է ընթանում մարդկային էւոլիւցիան, այդպէս էլ կ'ընթանայ նա, մինչև որ հասցնէ ազգերի ու անհատների լիակատար իրաւահաւասարութեան „ոսկէ դարին"։

Մինչ այն՝ կռիւ է...

Արդարև, տեսէք ապշեցուցիչ հակօրինութիւնը ժամանակակից քաղաքակրթութեան։ Նրան իրաւամբ անուանել են կապիտալիստական, դրամատիրական քաղաքակրթութիւն։ Նրա մէջ գտնում ենք խոր ու ցայտուն երկուութիւն։ Դա մի կողմից սերտ կապերով շաղկապում է երկրագնդի բոլոր ծայրերի ազգութիւնները, հաղորդակից անելով նրանց նոյն զարգացած կապիտալիստական արդիւնաբերութեան և կուլտուրայի բարիքներին ու չարիքներին։ Բայց նա միւս կողմից և միաժամանակ խորունկ կերպով բաժանում է այդ ազգերին, թունաւորում է նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնները, սերմանում է ատելութիւն, արիւնոտ մրցում և ձգտում է յաւերժացնել մարդասպան պատերազմների մղձաւանջը...

Տեսէք մի կողմից միջազգայնութեան, համաշխարհայնութեան (cosmopolitisme) այդ մեծ յորձանքը, որ կառուցանում է այնքան հոյակապ հաստատութիւններ — առևտրական, մաքսային ու այլ դաշինքներ, Համաշխարհային փոստ-հեռագրական Ընկերակցութիւն, Համաշխարհային Խաղաղութեան Բիւրո, միջնորդ ու իրաւարար ատեաններ, գրականութեան ու մամուլի դաշնագրութիւններ և ամեն տեսակ միջազգային համագումարներ, կոնգրէսներ, որոնք բոլորն էլ, իբրև արգասիք կապիտալիստական դարաշրջանի, կոչւած են դիւրացնելու թէ նիւթական բարիքների և թէ մտքերի փոխանակութիւնը այլ և այլ ժողովուրդների միջև... Տեսէք, մանաւանդ, այդ նոր, վեհապանծ Ինտերնացիոնալը, միջազգային սոցիալիստական նոր մարդկութիւնը, որ բարձրանում է ժամանակակից աշխարհի մէջ, իբրև նոյնպէս հարազատ ծնունդ կապիտալիզմի, և որ ի մի ձուլելով բոլոր ազգերի աշխատաւոր զանգուածները, մարզելով նրանց համերաշխութեան ու եղբայրութեան դպրոցի մէջ. հրաշակերտում է վաղուան իդէալական հաւասարութեան թագաւորութիւնը։

Բայց և տեսէք միւս կողմից, միջազգայնութեան այդ վիթխարի հոսանքի հանդէպ՝ նեղմիտ, գաւառնացիոնալիզմի ու մարդակեր շովինիզմի համաձարակը, որ վարակել է ժամանակակից գրեթէ ամբողջ մարդկութիւնը, որ

ոտնահարում է աշխարհի բոլոր սրբութիւնները, որ գրոհ է տալիս հաւասարաշխութեան ու մարդկայնութեան գաղափարի դէմ ամեն անգամ, երբ դասակարգային առանձնաշնորհումները վտանգւում են, կամ երբ նրանք ձգտում են ընդլայնել իրենց տիրապետութեան հորիզոնները և յագուրդ տալ իրենց գիշատիչ, նւաճողական ախորժակներին։

Կրօնն անգամ — քրիստոնէութիւն, բողոքականութիւն, կաթոլիկութիւն — որ է իրօք միջազգային ու համաշխարհայնական, որ քարոզում է ամեն օր սէր ու եղբայրութիւն մարդկանց միջև, որ ընդունում է մէկ Աստուած միայն, հովանաւորող ամբողջ մարդկութեան, մէկ Արեգակ, լուսաւորող հաւասարապէս բոլոր ազգերին, առանց խարութեան ցեղի ու գոյնի — կրօնն անգամ ի դէմս իր բոլոր ճիւղաւորութիւնների, յանձին իր բոլոր սպասաւորող դասակարգերի՝ պատրաստ է իսկոյն դաւաճանել իր քարոզներին, պատրաստ է իսկոյն գրկել ամենաբիրտ ազգայնամոլութեան դրօշակը և խրախուսել ժողովրդասպան ընդհարումները — հէնց որ այդ կաստ-դասակարգերի նիւթական ու այլ առանձնաշնորհումները վտանգւած են լինում, կամ հէնց որ նրանք փորձ են անում նւաճելու նոր ազդեցութեան շրջաններ..

„Ազգային" բառի տեղ — ժամանակակից փոթորկոտ բաղխումների ու բանակռիւների ընթացքում — յաճախ լսւում է „ցեղային" բառը, ազգայնական հակամարտութիւնը մերթ ընդ մերթ վերածւում է ցեղականի։ Մենք տեսնում ենք երկու հզօր ցեղեր, սլավոնականութիւն և գերմանականութիւն, որ մղում են օրհասական մենամարտ՝ Արևելքի տիրապետութեան համար, — մէկը Ռուսաստանի, միւսը Գերմանիայի առաջնորդութեամբ։ Մենք տեսանք երկու տիտանների ուժգին բաղխումը Բոսնիա-Հերցեգի գրաւման ժամանակ։ Պանգերմանիզմի հռչակաւոր Drang-ը մի խոշոր քայլ ևս արեց դէպի առաջ և այդ յաղթական արշաւանքի հանդէպ սլաւոնականութիւնը մէկէն իմէկ սասանւեց Դրինայի ափերից մինչև Ղեվա... Տեսանք համասլավոնութեան կատաղի ցոյցեր, սլավ ազգերի պատգամաւորական համագումարներ ու անոյժ ժեստեր... Դարձեալ նորագոյն կապիտալիզմի ամենազօր քմահաճոյքն է, որ միջազգային շուկայի շուրջը մղած իր ցասկոտ ընդհարումների մէջ կարողանում է միացնել — թէկուզ և ժամանակաւորապէս — միևնոյն ցեղի յաճախ հակամարտ հատւածները, ազգութիւնները՝ ի դէմս նրանց իշխող, բուրժուա և աւատական դասակարգերի...

Սակայն, բոլոր ժամանակակից ազգայնական հակառակութիւնները — նոյնիսկ խոշոր ազգերի միջև — ծնունդ չեն սոսկ կապիտալիստական դարաշրջանի և բէժիմի։ Բոլոր ազգային ընդհարումները չեն առաջանում իշխող, բուրժուա դասակարգերի մրցակցութիւնից, չեն պայմանաւորւում լոկ նրանց հակամարտ ախորժակներով։ Անտարակոյս, տիեզերական կապիտալիզմի մրցման քուրայում սաստկանում են այդ հակառակութիւնները, բայց այդ քուրան միայն չի ստեղծել նրանց։ Ազգային մրցում ու կռիւներ կան, որ գոյութիւն ունին դարերից ի վեր, որ չեն վերածւում տնտեսական գործօնների խաղերին, որ բղխում են ուրիշ կարգի պատճառներից։ Ազգային ճնշումներ կան, որ չեն գալիս միմիայն իշխող դասակարգերից, այլ որ գործադրւում են ազգովին, հաւաքականօրէն. գործադրւում են տիրող ազգի ընդհանրութեան կողմից՝ ընդդէմ հպատակ ու թոյլ ազգի ընդհանրութեան։ Դասակարգերի մրցութեամբ չէ, որ պիտի բացատրել լեզուների այն ահարկու պատերազմը, որ մղւում է երկար տարիներից ի վեր աւստրօունգարական թագաւորութեան մէջ, չեխերի ու գերմանացիների, ռուսինների ու լեհերի, ռումինների ու մաջառների միջև։ Բոհէմիայում երբեմն ամբողջ փոթորիկ էր պայթում „բառերի" շուրջը.. լինի՞ գրւած „Zde", թէ՞ լինի „Hier" (այստեղ) — այս կամ այն հիմնարկութեան դրան ճակատին, այս կամ այն ցուցատախտակի վրայ... լինի՞ վերում „Zde" և վարում „Hier", թէ՞ լինի հակառակը... Դժւար է ասել, թէ այդ բոլորը չեխ ու գերմանացի բուրժուազիաների, իշխող դասերի սադրանքն էին։ Այդ բաղխումները ուներ են և կունենան միշտ իրենց գոյութեան իրաւունքը։

Ոչ, ժամանակակից ազգայնական շարժումները — նոյնիսկ grosso modo — անկարելի է վերածել այլ և այլ երկրների իշխող դասակարգերի ձգտումներին, նրանց տնտեսական ու այլ մտահոգութիւններին։ Պատճառները բազմաթիւ են և այլազան... „Տնտեսականը" յաճախ բոլորովին խաւարում է կրօնական ու ցեղային խթանների, կոյր ու նախապաշարւած փանատիկոսութեան ուրագանի մէջ... Կայ, վերջապէս, նացիոնալիզմ և նացիոնալիզմ։ Պէտք է զանազանել յարձակողական ու բռնաւոր նացիոնալիզմը այն ինքնապաշտպան նացիոնալիզմից ու հայրենասիրութիւնից, որ իւրաքանչիւր մարդկային համայնքի անբռնաբարելի սեփականութիւնն է և իրաւունքը։

Ազգային գաղափարը տօնում է այսօր իր հանդիսաւոր զարթօնքը նաև եւրոպական ցամաքից հեռու, տօնում է անգամ այնպիսի ժողովուրդների մէջ, որոնք սակաւին նոր են սկսում ունենալ իրենց պատմութիւնը, որոնք մինչև օրս եղել են սոսկ կրօնական համայնքներ։

Ահա, օրինակ, վերածնւող Տաճկաստանը։ Թիւրք տարրը, յանձին նոյնիսկ իր առաջադէմ ներկայացուցիչների, շեշտում է ուժգնութեամբ „տիրող ցեղի" խստապահանջ իրաւունքը՝ ուրիշ „հպատակ" ազգերի հանդէպ։ Նա մերթ ընդ մերթ մատնում է աշխարհին նոյնիսկ ձուլման ախորժակներ նա, ըստ երևոյթին, հնարաւոր է գտնում վաղ թէ ուշ լուծել ազգայնական տարբերութիւնները՝ մէկ ընդհանուր օսմանեան ազգի — տաճկութեան մէջ... Չէ՞ որ եղել են նման օրինակներ պատմութեան ընթացքում։ Չէ՞ որ նոյնիսկ ամենամաքուր „ազգային պետութիւնը", Ֆրանսիան, առաջ է եկել տարբեր ցեղերի մի անօրինակ խառնուրդից. Մարսէլի գաղթական յոյները, Նարբոնի ու Նիմի հռօմայեցիները, հին Գաղիայի ուրոյն ցեղը — գաղիացիները — Դեոնկերկի ու այլ տեղերի ֆլամանները, Բրըտանի և Օվերնի կելտերը (celte) և այլն և այլն — դրանք բոլորն էլ հոսեցրել են իրենց արիւնը ժամանակակից ֆրանսիացու երակների մէջ, դրանց բոլորից պատմութիւնը ստեղծագործել է այսօրւան ֆրանսիական ազգը։

Բայց հէնց խնդիրն այդտեղ է, որ պատմութիւնն է ստեղծագործել—և այն՝ երկար դարերի ընթացքում, անհամար փորձութիւնների ու արհաւիրքների մէջ, ուր—Գիզօի պերճ արտայայտութեամբ—այդ բոլոր ցեղերը, հաստատուած միևնոյն մայրհողի վրայ, կրել են միասին „թէ յաղթութեան գինովութիւնը և թէ պարտութեան սուգը“ (*et l'ivresse de victoire et le deuil de la défaite*)։

Ո՞ւր է մի այդպիսի ներդաշնակ „պատմութիւն“ օսմանեան երկրում...

Ֆրանսիայի օրինակը դեռ եզակի է։ Ուրիշ քաղաքակիրթ պետութիւններից և ոչ մէկը չի տեսել ցեղերի այդքան կատարեալ մի ձուլում, ուր այլևայլ արիւններից, բարքերից ու բարբառներից հրաշակերտուէր մի համատարր ազգ, մէկ լեզուով ու պատմութեամբ, մէկ ոգով և խառնուածքով։ Այդ եզակի օրինակի հանդէպ՝ քանի՜ քանիսը կան, որ տառապում են ներքին խորունկ հակասութիւններով, ազգայնական մշտնջենաւոր երկպառակութեամբ։ Ահա Աւստրիան—մի այլ ուշագրաւ, տիպական նմուշ. Ֆրանսիայի հակոտնեան... Ազգերի կռիւը իր բոլոր աւերիչ արտայայտութիւններով՝ մի տեսակ բնականոն վիճակ է այդտեղ և ոչ մէկը գոյութիւն ունեցող ցեղագրական միութիւններից չի ուզում մի նշանախեց անգամ զիջումն անել իր իրաւունքից... Եւ սակայն—չը մոռանանք—աւստրիական պետութիւնը կազմող ազգերը ունեցել են մի յայտնի չափով նոյնիսկ ընդհանուր պատմութիւն, ունեցել են համերաշխ գործակցութեան գոռ ու յիշատակելի վայրկեաններ, ուր ճաշակել են ձախորդութեան ու դառնութեան հետ՝ նաև աջողութիւն ու բերկրանք։ Հաբսբուրգեան միապետութեան դրօշակի տակ միացած՝ քանի՜ անգամ այդ այլատարր ազգութիւնները թուսք են կանգնել արևելքից գահավիժուող բարբարոսութեան յորձանքների դէմ... Այնուամենայնիւ, Աւստրիան միշտ մնաց տարբեր, հակամարտ ժողովուրդների մի արհեստական հաւաքոյթ, մի կօնգլօմերատ. նա չը դարձաւ ներդաշնակ ու միաձոյլ մի զանգուած. „աւստրիացի“ արտայայտութիւնը չեղաւ երբէք որևէ „ազգութեան“ անուն, տիտղոս, այլ իւրաքանչիւրը այդ ցեղագրական Բաբելոնի անդամներից շարունակեց կոչել ինքզինքը իր ուրոյն ծագման անունով,—գերմանացի, լեհ, չեխ, մաջառ, ռուսին և այլն։ Չը կայ „աւստրիական ազգութիւն“—նա մի պատրանք է։ Կան միայն աւստրիական „ազգութիւններ“...

Գալիցիայի լեհը իր բովանդակ էութեամբ կապուած է Վարշաւայի ու Պոզնանի լեհերի հետ, մինչդեռ նրա կապն ու ազգակցութիւնը աւստրիական միւս ազգերի հետ, որքան էլ նա ամրապնդուի կուլտուրայի առաջադիմութեան ընթացքում, մնալու է միշտ համեմատաբար աւելի թոյլ, մակերեսային։ Նոյն Գալիցիայի ռուսինը շատ աւելի մօտ է զգում իրան Ռուսաստանի, Ուկրայնայի ռուսիններին, որոնց հետ նա նոյնպէս կապուած է պատմական անխախտելի կապերով։ Նոյն ուժերի տրամաբանութեամբ՝ գերմանական տարրը (Աւստրիայում) ձգտում է միշտ դէպի Մայր-Գերմանիան, որի հետ, նա բաժանում է ընդհանուր ու մայրենի լեզուն և ազգային ճոխ գրականութեան ու քաղաքակրթութեան գանձը։ Նոյն բնազդական հայրենակցական ձգտումը մղում է միշտ հարաւային սլաւներին դէպի Սերբիա և Տրենտի ու Տրիեստի իտալացուն դէպի Մայր-Իտալիա...

Ոչ մի ուժ չի կարող խախտել այդ հզօր ու տիրական բնազդը։ Ժողովուրդներին շաղկապողը, ինչպէս կը տեսնենք մեր յետագայ յօդուածների մէջ, աւելի հոգևոր (*spirituel*) գանձերն են, քան սոսկ նիւթական քաղաքակրթութիւնը, և որքան էլ Աւստրիան զարգանայ, առաջադիմէ, որքան էլ կուլտուրայի ու միջազգայնական հոսանքների ազդեցութեան տակ ճճի ազգերի փոխադարձ համերաշխութիւնը, երբէք, այնուամենայնիւ, այդ երկիրը չի կազմելու մի միաձոյլ ազգ, բառիս թէկուզ միայն ֆրանսիական իմաստով... Լեհը միշտ մնալու է լեհ, կապուած աւելի ուժեղ կապերով միւս երկրների իր հարազատների հետ, իտալացին մնալու է միշտ իտալացի, ռուսինը՝ ռուսին և չեխը՝ չեխ։

Եթէ այդպէս է ճակատագիրը աւստրիական միապետութեան—ուր, կրկնում ենք, տարբեր ցեղերը պատմական յայտնի վայրկեաններում ապրել են ընդհանուր ցաւերով, յետ են մղել ընդհանուր, աշխարհաւեր ոսոխներին, մշակել են կուլտուրական մի որոշ համայնակենցաղ,—եթէ այդ երկրում տակաւին խօսք չի կարող լինել մի միաձոյլ ազգային զանգուածի, „աւստրիական ազգութեան“ մասին—ապա ևս առաւել Տաճկաստանում, ուր պատմութիւնը, տարաբախտաբար, ոչ թէ չի միացրել այլազան ազգութիւններին որևէ ընդհանուր, քաղաքակրթական դատի շուրջը, այլ, ընդհակառակը, միշտ բաժանել է, պառակտել, միշտ ատելութեան ու թշնամութեան որոմ է ցանել ազգերի միջև։

Այդտեղ է մեր երկրի դժբախտութիւնը։ Ցուսահատուելու պէտք չը կայ, ի հարկէ. ազգերի համերաշխութիւնը մի օր, անշուշտ, կը դառնայ այդտեղ ևս կենդանի իրականութիւն, բայց մի բան, որ երբէք չի իրականանայ,—դա ազգերի ձուլումն է, որ թերևս երազում են մի կարգ մակերեսային պոլիտիկոսներ, դա ազգերի կլանումն է (*assimilation*) տիրապետող ցեղագրական օրգանիզմի մէջ։ Դա մի անհող ցնորք է, մտացածին մի երազանք։ Հայը միշտ կը մնայ հայ, յոյնը միշտ յոյն, իր լեզուով ու ազգային ուրոյն քաղաքակրթութեամբ։ Եւ ինչպէս որ Գալիցիայի լեհը ձգողական մի անյաղթելի զօրութեամբ մղւում է միշտ դէպի սահմանի միւս կողմը գտնուող հարազատները, առանց անպատճառ հետապնդելու լեհական սեպարատիզմի, անկախութեան,—այնպէս և թիւրքահայը, ապրելով հանդերձ քրդի, տաճկի հետ մէկ օճախի մէջ, մէկ ընդհանուր պետականութեան հովանիի տակ և մի ներդաշնակ քաղաքական-հասարակական համակենցաղով, մղելով հանդերձ այդ ընդհանուր պետական իրաւակարգը դէպի աստիճանական կատարելագործում, դէպի ճշմարիտ ռամկավարութիւն, պիտի շարունակէ կապուած մնալ կովկասեան ու այլ երկրների հայութեան հետ աւելի ուժեղ, աւելի շեշտուած ազգակցական ու հայրենակցական շղթաներով—շղթաներ, որոնք իրենց արիւնակուռ զանգուածի մէջ խտացնում են մի հսկայական, բազմադարեայ պատմութիւն, մի սրտառուչ, արտասուացող դիւցազներգութիւն...

Կայ հիւանդոտ կոսմոպոլիտիզմ (համաշխարհաքաղաքացիութիւն), ինչպէս կայ նաև հիւանդոտ նացիոնալիզմ. մեր խօսքը դրանց մասին չէ, այլ նորմալ,

առողջ հայրենասիրութեան մասին, որ էլոլիւցիայի խթաններից մէկն է և որ ոչ մի արտաքին ճնշում չի կարող արմատախլել։

Մանր ազգերը ամենուրեք հզօր ու կատաղի նախանձախնդրութեամբ հաստատում են իրենց դիրքը Արևելքի տակ, պահպանում են իրենց ուրոյն կերպարանքը, իրենց լեզուն ու հաւաքական ստացուածքները։ Հրէութեան պէս ցիր-ցան ու տարադիր, լքուած ու հալածական համայնքն անգամ Ռուսաստանում ու այլ վայրերում յամառ տոկունութեամբ մաքառում է այսօր „ձուլման“ բռնաւոր ախորժակների դէմ և ընթանում է դէպի ազգային ինքնօրինութիւն, եթէ ոչ հողային ու քաղաքական, գէթ կուլտուրական ինքնօրինութիւն։

Աւելի ուշագրաւ մի երևոյթ։ Ազգային ոգին բարձրանում է անգամ աշխարհի ամենաազատ կայսրութեան՝ Մեծ Բրիտանիայի գաղութներում ու հովանաւորեալ երկրների մէջ—Հնդկաստանում, Եգիպտոսում։ Քաղաքական լայնազատ ըէժիմն անգամ չի աջողում ձուլել, „մարսել“ հպատակ ցեղերին. ազգայնական շարժումը ծայր է տուել երկու յիշեալ երկրներում—արաբների ու հնդիկների մէջ—և արդէն իսկ լուրջ մտահոգութիւն է պատճառում „ծովերի միահեծան թագուհուն“։ Երիտասարդ հնդիկները նետում են տերրօրական, կարմիր ճանապարհը և քիչ առաջ նրանց մոլեռանդ, գաղափարական ռահվիրաներից մինը, ուսանող Թինդրա, Լոնդոնում օր ցերեկով գետին փռեց Հնդկաստանի վարչութեան անդամներից մէկին, հոչակելով իր այդ մահափորձը, որպէս հնդկական հայրենասիրութեան մի անխուսափելի ու սուրբ բռնկում...

Ահա փաստեր, մինը միւսից ուշագրաւ, մինը միւսից հրահանգիչ և ուսանելի։ Ազգային գաղափարը, կատարելով իր դարաւոր, հոյակապ թափորը պատմութեան մէջ, այսօր դեռ բնաւ տրամադիր չէ իջնելու կեանքի բեմից։ Ընդհակառակը։ Մերթ կատաղօրէն յարձակողական, մերթ համրօրէն պաշտպանողական, նա շարունակում է յուզել ամենուրեք հասարակական գիտակցութիւնը և մտատանջել դիպլոմատներին, քաղաքագէտներին։

Նա վարակում է ինտելիգենտ, խուզարկու միտքը նոյնիսկ այնպիսի միջավայրերում, ուր երկար ժամանակ տիրել է կատարեալ անտարբերութիւն ազգայնական վէճերի շուրջը, ուր վաղուց ի վեր առաջադիմական բանակների մէջ չի լսել նացիոնալիզմի ու ազգային գերիշխանութեան նշանաբանը։

Այդպէս—Ռուսաստանում։ Ռուս առաջադէմ մտաւորականութիւնը մինչև օրս սիրում էր անուանել ինքզինքը ապազգայնական, anational, այսինքն անտարբեր ազգային հարցերում։ Այսօր սակայն, կատարւում է նրա մէջ մի նշանակալի շրջում։ Իրօք, դա բնաւ անակնկալ չէր, միայն թէ մեր օրերում և Ռուսաստանի քաղաքական հիւանդոտ մթնոլորտում, ազգայնական այդ volte-face-ը կատարւում է փոքր ինչ վայրագ, անսպասելի ձևով։ Մինչ հոկտեմբերեան պահպանողականներ և կադետներ ձեռք ձեռքի տուած, պանգերմանիզմի սրարշաւ առաջադիմութեան հանդէպ՝ դուրս են կոչում 40-ական թուականների Ակսակովեան պանսլավիզմը (համասլավօնութիւն) „նէօսլավիզմ“ անուան տակ՝ նախկին մարքսիստ ու սոցիալ-դեմոկրատ Պեստր Ստրուվէ իր մի քանի համհարզների հետ արծարծում է եռանդով „լիշխող տարրի“ (ռուսականութեան) առանձնայատուկ իրաւունքները, խօսում է „ազգային դէմքի“ ու „ինքնակալ ազգութեան“ մասին (державная нація) և ուզում է վերադարձնել ռուս ինտելիգենցիան դէպի Պուշկինի ժամանակները, երբ համբաւաւոր ժողովրդական բանաստեղծը Լեհաստանի ազատագրական ու անջատական ձգտումների հանդէպ յօրինում էր իր թունոտ ու շանթոտ, ազգայնամոլ ոտանաւորը „О чемъ шумите вы, народные витіи?“...

Ստրուվէ և իր թիկնապահները, յեղափոխութեան վիժման ծանր վայրկեաններում, ընդհանուր լքման ու յոգնածութեան մի արտասովի շրջանում ուրիշ, լաւագոյն ելք չեն գտնում այդ զարհուրելի մթնոլորտից, բայց եթէ վառել ցեղային բիրտ շովինիզմը, բայց եթէ խօսել ազգերի „վանողական“ բնազդների մասին, շեշտել ռուսական „ազգային դէմքը“, որ ոչ ոք չի փորձել ոտնահարելու, արծարծել ինքնակալ, վելիկօրոսեան նացիոնալիզմը՝ ընդդէմ հրէական ու այլ նացիոնալիզմի երևակայական ոտնձգութիւնների...

Այդպէս է „ազգային իրականութիւնը“։ Նա անդրադառնում է ամենուրեք մտածող գլուխների մէջ և նայեած տեղին ու հանգամանքներին, նայեած դասակարգին ու ազգայնական խառնուածքներին՝ այդ իրականութիւնը ծնում է որոշ իդէօլոգիա, գաղափարաբանութիւն, ծնում է այլազան քաղաքա-հասարակական հոսանքներ։

Մի կողմից ահա հերվէիզմը, որ մարմնացնում է բուն ապազգային հոսանքը (anationalisme), որ կղզեացած իր Ֆրանսիական հայրենիքի մէջ՝ կամենում է իր հակապատրիոտ ու հակամիլիտարական ուղղութեամբ կանգնել որպէս մի տեսակ պատուար, հակակշիռ բուրժուա-կապիտալիստական գիշատիչ նացիոնալիզմի դէմ. նա ժխտում է բացարձակապէս ազգի ու հայրենիքի գաղափարը, համարում է այն նախապաշարմունք ու բուրժուական մի յղացում, յայտարարում է, որ նոյնիսկ վտանգի, նոյնիսկ արտաքին նուաճողական արշաւանքի հանդէպ՝ բանւոր ու սոցիալիստ ընդհանրութիւնը չը պիտի պաշտպանէ այդ հայրենիքը...

Միւս կողմից ահա՝ այդ հիւանդոտ ծայրայեղութեան անտիպոդը, նրա հակադիր բևեռը, բուն ագրէսսիվ, աշխարհակալող ցեղա-ազգայնական շովինիզմը, որ յորջորջւում է տարբեր տեղերում տարբեր անուններով—պանգերմանիզմ (համագերմանականութիւն), պանբրիտանիզմ, պանամերիկանիզմ, պանսլավիզմ, պանիսլամիզմ — տոգորուած ամենքն էլ՝ իրենց յատուկ ցեղային, ազգայնական կամ կրօնական տիրապետութեան տենչանքներով։

Միւս կողմից՝ մեր առջև պարզւում են մի շարք աւելի մանր ազգայնական հոսանքներ — սիօնիզմ, պանարմենիզմ, պանհելլենիզմ, պանպօլօնիզմ և այլն—որոնց պէտք է զանազանել առաջիններից, որոնք իբրև էապէս պաշտպանողական հոսանքներ (մանաւանդ առաջին երկուսը), չեն տարուած նուաճողական բռնաւոր ախորժակներով, չեն ուզում

ոտնահարել որևէ ազգի նուիրական իրաւունքները, այլ ձգտում են ապահովել—թէկուզ և տարբեր պետութիւնների սահմաններում—հարազատ ազգակիցների ֆիզիքական յարատևութիւնը, նրանց քաղաքական ու կուլտուրական զարգացումն ու բարգաւաճումը։

Միւս կողմից, վերջապէս, կայ հզօր ու իրաւ համաշխարհային հոսանքը—Սոցիալիստական Ինտերնացիոնալը, որ մի ջաղգայնական իր դաւանանքով կոչուած է միակ ու լաւագոյն լուծումը տալու ազգային չարաչարանջ ու բարդ հանգոյցին... Բայց այդտեղ ևս ազգային գաղափարը չի լուծուում ծոյլ ու անգոյն կոսմոպոլիտիզմի մէջ։ Ամենևին։ Սոցիալիզմի քարոզածը ազգայնական վէճերի մէջ այլ ևս նախկին „անմիս ու անարիւն ինտերնացիոնալիզմը չէ“ (Պերներստորֆեր), որ ոգևորում էր „Կոմունիստական մանիֆէստի“ հեղինակներին և նոյնիսկ 80-ական թուականների սոցիալիստներին։

Անցան այն ժամանակները, երբ սոցիալիստական ֆրազաբանութեան մէջ հոլովուում էին շարունակ „բանուորները հայրենիք չունին“ և նման պարապ ֆորմուլները։ Կեանքը ճզմեց նրանց իր երկաթէ տրամաբանութեան տակ և այսօր աշխարհի բոլոր սոցիալիստ կուսակցութիւնների ծրագիրներում ու տակտիկի մէջ ոչ միայն շեշտուում է առողջ ազգայնութեան ու հայրենասիրութեան դաւանանքը, այլ նոյնիսկ տեսնում ենք սոցիալիստական բանակի մէջ անհատական մետաֆորմոզներ (փոխակերպութիւն) à la Ստրուվէ—ոչ իմարկէ, նոյն ալանդակ չափերով—տեսնում ենք սոցիալիստներ, ինչպէս Լայթներ Գերմանիայում, ինչպէս Վան-կոլ Հոլլանդիայում, Վանդերվելդ Բելգիայում, Ֆերրի ու Բիսոլատի Իտալիայում, որոնք չեն քաշւում ժամանակ առ ժամանակ հռչակելու ազգային հզօր քաղաքականութեան անհրաժեշտութիւնը արտաքին աշխարհի դիմաց, դաղութների մէջ, արծարծում են „ազգային ծաւալման“ ու պաշտպանութեան այնպիսի ծրագիրներ, որոնք սովորաբար դիտուում են, իբրև անընդունելի սոցիալիստական աշխարհահայեացքի տեսակէտից։

Այս բոլոր այլազան իրողութիւնները, որ շեշտուում են ազգային հարցի լայնածաւալ աշխարհում, թէ բուրժուա-կապիտալիստական, թէ ռամկավար ու սոցիալիստական „նացիոնալիզմի“ զարգացման մէջ, հարկադրում են մեզ լրջօրէն նայել ազգայնական պրոբլեմի վրայ, և զատելով նրա հիւանդոտ ծայրայեղութիւնները, ի տես դնել նրա անվթար ծուծ-կորիզը։ Տեսական մտահոգութիւններից զատ՝ կայ այդտեղ և գործնական ծանրակշիռ մի նկատում։ Մեր օրերում, երբ հայ գործող երիտասարդութեան մի մասի մէջ—առանձնապէս Ռուսաստանում—կայ ձգտումն դէպի չոր ու գձուձ նիւթապաշտական մարզանքներ, դէպի խոշոր իդէալների մանրացում, օտարացում, հարկ է վառել, հրահրել վերստին իդէալիզմի ու անձնուրաց խանդավառութեան հզօր շունչը այն հարազատ միջավայրում, ուր բողբոջել ու փթթել են մեր լաւագոյն առաքինութիւնները վերջին տասնեակ տարիների ընթացքում, հայկական Risorgimento-ի անդրանիկ շեփորումներից ի վեր...

Միւս կողմից՝ հարկ է զգուշացնել մեր երիտասարդութեան մի այլ մասը—առանձնապէս Թիւրքիայում,—ուր ազատութեան ծանուցումից ի վեր ցեղային ու ազգայնական բաղխումները ստեղծելու վրայ են մի ցաւալի կացութիւն à l'autrichienne—հարկ է զգուշացնել դիւրաբորբոք այն տարրերը—մի չնչին փոքրամասնութիւն, անտարակոյս—որոնք բաւականաչափ չեն ըմբռնում հայ առաջադէմ կուսակցութիւնների „համերաշխութեան ու միջազգայնութեան“ քարոզները, որոնք հակուած են տարուելու շովինիստական հովերով և կարող են—մի մռայլ ու խոպան միջավայրում—պատրուակ լինել (ոչ պատճառ) չարաշուք թիւրիմացութիւնների...

Մտնենք „ազգային գաղափարի“ խորքը, փորձենք լուսաբանել ու գնահատել այն՝ իր պատմական զարգացման և իր ներկայ կիրառումների մէջ։ Փորձենք, մանաւանդ, ի ցոյց դնել այդ ահաւոր հանգոյցի լուծման լաւագոյն եղանակը, ըստ հասարակական գիտութեան վերջին խօսքի, ըստ ժամանակակից աշխարհայեացքեան։

ԱՐԹՈՒՆ

Կովկասից մեզ մօտ ստացուած նամակները երբեմն յուռեսես շեշտեր են պարունակում, որ նմանում են ահազանգի... Հայակերների ու պրովոկատորների վատթարագոյն տեսակը, որ ամբարտաւան գլուխ է բարձրացրել բէակցիայի ներկայ օրերին՝ սպառնում է թերևս նոր Բարդուղիմէոսեան գիշերներ ընծայել դժբախտ ու արիւնաքամ Անդրկովկասին։ Անհնարին և անհեթեթ ոչինչ չը կայ այդ սոսկալի հիպոթէզի մէջ, Հայ ինտելիգենցիայի դէմ մկսւած պոգրոմը, հակահայկական անլուր արշաւանքը, որ մղւում է մի տարուց ի վեր քաղաքների և գաւառների մէջ, հայ ժողովրդի զինաթափութիւնը, անտարակոյս, քաջալերել են միջազգային պրոֆէսիոնալ գրգռիչներին, որոնք տապալուած համարելով իրենց ահարկու հակառակորդին—հայ ժողովրդական կազմակերպութիւնը—որոճում են թերևս նոր հայասպան ծրագիրներ... Հողը նրանց համար տակաւին պարարտ ու հիւրընկալ է, տարաբախտաբար... Հին, մրափող ատելութիւններ, խուլ ոռնացող վրէժխնդրութիւն, թալանի ու սպանութեան ախորժակներ... այդ բոլորը դեռ կայ առատօրէն կովկասեան դժբախտ միջավայրում։ Կարմիր խենդութեան ուրուականը դեռ գուցէ չի ասել իր վերջին խօսքը։ Եւ հարկ կա՞յ շեշտելու, որ այդ խօսքը մահու ու աւերածի շանթեր պիտի ժայթքէ դարձեալ հայ ժողովրդի հասցէին. հարկ կա՞յ յիշելու, որ պրովոկատորական, յարձակողական ախորժակները պատրաստ են կատարել իրենց վայրենի ապօթէոզը դարձեալ հայկական աւերակների վրայ..

Չը մարգարէանանք։ Յուռեսես ահազանգերով չը յուզենք մթնոլորտը։ Շատ չը խօսենք, բայց շատ մտածենք։ Չ՝ասենք „անհնարին է“ և թևթևամիտ ու յանցագործ լաւատեսութեամբ չ՝անգիտանանք մեր մշանջենաւոր հսկողութեան պարտաւորութիւնը։ Մեր անիծապարտ իրականութեան մէջ բոլոր „անկարելիութիւնները“ դառնում են կարելի—և դժնդակ անակնկալներին դիմագրաւելու միակ միջոցն է՝ ա ր թ ո ւ ն լ ի ն ե լ միշտ, շրջահայեաց ու պատրաստ լինել...

ՆԻՒԹԱՏՈՒԹԻՒՆ

Պոլսոյ Հայոց Կեդր. Կոմիտէն սացած է՝

(Շարունակութիւն N° 5-ի)

ԱԾՈՒԽԻ ԵՆԹԱԿՕՄԻՏԷԷՆ (1908 ապրիլէն).—Սրճարանի հասոյթ 1135. 80 ֆր. խմբերէ՝ Գուրգէն 54, Վարազ 38, Առիւծ 42, Եփրաս 54, Տարօն 50, Արձագանգ 27, եւս 18, Արծիւ 36, Արարատ 57, Կարմիր լեռ 57, Հարաւային 48, նուէրներ՝ Յովհաննէս Փոդանեան 5, Սեդրակ Աբրահամեան 5, Յակոբ Աբրահամեան 5, Մինաս Ոսկանեան 5, Լեւոն Վարդանեան 10, Եայլազ Հայրապետեան 5, Պաքուէն հանգանակուած՝ Մելիքսեդէք Տ. Ահարոնեան 20, Օհաննէս Փաշայեան 20, Աբրահամ Պալեան 10, Թագւոր Զ. Զրրգնեան 20, Բարսեղ Գ. Նամէսեանէ 30, Յ. Գէորգեան 10, Յակոբ Սրապեան 5, Յովսէփ Ելգիեան 5, Ռափայէլ Թէրպերեան 5, Սարգիս Եղիկեան 3, Գր. Սրապեան 2, Յովհաննէս Գրիգորեան 2, Տօնիկ Ասատուրեան 2, Յակոբ Սերոբեան 2, Ռօմանէն հանգանակուած՝ Մկրտիչ Պաղդասեան 10, Ղազար Պողոսեան 10, Վարդան Զաքարեան 10, Գր. Խաչիկ Պաղդասեան 10, Գառնիկ Ալթունեան 5, Մխիկ Սէթօեան 5, Նիշան Պապանիկեան 2, Բիւրեղ Նիամցէն հանգանակուած՝ Սրապ Կ. Ճէմճեան 2, Մարկոս Կարապետով Ճէմճեան 10, Սարգիս Մանուսեան 20, ծախսած հրատարակութիւններէ 33: Գումար 1922 ֆր. 80 սանթիմ:

ԱՅԳՕՍԻ ընկերներէն հաւաքուած՝ ի նպաստ բանտարկեալներու 40 ֆր., Պալ. Կ. Կ.-ի միջոցով ծախսած հրատարակութիւններէ 113. 10, Պարտիզակէն Գ. Ռ. 10 ֆր.:

Ընդհանուր գումար 13,857 ֆր. 95 սանթիմ:

ՈՍԿԷՀԱՆԷԻ ՄԱՐՄԻՆ (մայիս 1 1907—1908 մայիս 31).—Կայծակ 90 դրչ., Վաղինակ 116. 20, Լեռնադաշտի Բազարաս 95, Կարօ 62, Հին-Գուրգէն 45, Յ. Պարոյր 46, Թորգոմ 94, Վազրիկ 10, Տանուէր Խաչօ 19, Բիւզանդ 8, Կ. Մ. 6, Մ. Լ. 2. Յ. Ա. 2, Մ. Ա. 2, Կայծակ 12, Շանթ 11. 30, Մ. Ռ. 2, Մ. Պ. 1, Ս. Պ. 6. Գումար 630 դրչ. 10 փ.:

ԼԵՌՆԱԴԱՇՏ (1907 օգոստոսէն մինչ 1908 մայիս 31).—Բարուճակ 50 դրչ., Վանրին 50, Բազարաս 50, Վարազդաս 50, Հայկազուն 2: Գումար 202 դրչ.:

Ընդհանուր գումար 832 դրչ. 10 փարա:

ՖԻԼԻՊԷԻ ԿՕՄԻՏԷԷՆ. — Հեսեւեալ խմբերէ՝ Պօրիսօվկրաւի Շմաւոնեանի Ա. տասնեակ 15 ֆրանկ, Գայանդրգի Անանուրաց 18, Հասքօվօյի Գէորգ-Զաւուշ 16, Սօսի-Այծեամ 22. 50, եւս 9, Հրայր 30, եւս 25, Քրիսապոր-Պեսօ-Պուլկարացի 49. 50, եւս 18, Հեքում-Գազիկ 39, Օր. Կարմիր Խաչ 24. 50, Օր. Կարմիր Խաչի վիճակահանութենէ 151, Ադամեան 38. 50, Վազգէն 79, Արեւելեան-Տէրոր 76, Վրէժ 48, թատրոնի զուտ հասոյթ 431, „Դրօշակի" բաժնեգին 299. 70, հրատարակութիւններէ 114. 90: Գումար 1504 ֆր. 60 ս.:

ՌՈՒՍԱՀՈՒԹԻ ԿՕՄԻՏԷ.—Հեսեւեալ խմբերէ՝ Վրէժ 30 ֆր., Սիփան 25, եւս 14, Բաքէն-Սիւնի 36, եւս 14, Մարօ 30, եւս 51, եւս 31. 50, Մանուէլեան 14, Հրայր 37, նուէր Օգմանէ 2, Սվեբօվի Կայծակ 42, եւս 39, Ճուրնովայի Մոկան 91, Սոմովիտի Արկած 96, Թրնօվոյ Վազր 18, „Դրօշակի" բաժն. 51, հրատարակութիւններէ 24. 40: Գումար 716 ֆր. 90 ս.:

ՈՕՖԻԱՅԻ ՄԱՐՄԻՆ.—Հեսեւեալ խմբերէ՝ Հրայր 32, Սերոբ-Աղբիւր 40, եւս 63, Անդրանիկ 29, եւս 30, Սեպուհ 58, հանգանակութենէ (նախորդ տարւայ) գոյացած 300, հրատարակութիւններէ 13. 45, դատավարութենէ նուէր Սոմովիտի Խ. Գ.-է եւ ընկերէն 120: Գումար 685 ֆր. 45 ս.:

ՎԱՌՆԱՅԻ ԿՕՄԻՏԷ.—Հեսեւեալ խմբերէ՝ Տիկ. Շուշան 34. 50 ֆր., եւս 20. 50, եւս 14, եւս 6. 50, Տարօն 18, եւս 34, Ցառաջադիմական 28, եւս 10, եւս 10, Ռօսուճի 51, Կուկուճեան 37, եւս 14, Առիւծ 8, Մարտիկ 14, Արաքս 30. 50: Գումար 330 ֆր.:

ՊՈՒՐԿԱԶԻ ԿՕՄԻՏԷ. — Հեսեւեալ խմբերէ՝ Եփրաս 129 ֆր., Անսօֆ 6, եւս 36, Արաքս 72, Քուի-Բարեր 56, եւս 55, Սասուն 8, եւս 72, Պեսօ Պուլկարացի 99, Արապօ 96, Աղքամար 63, Անդրանիկ 16, եւս 57, Այդոսի Արշաւիր Կամսարական 42, եւս 43, Օժանդակ 176. 50: Գումար 1026 ֆր. 50 ս.:

ՓՇՈՏ ՎԱՅՐԻ ՄԱՐՄԻՆ.—Հեսեւեալ խմբերէ՝ Զէյթուն 6 ֆր., Կովկաս 20, Սէրէմնեան 27, Ֆէդայի 69, Նէվրուզ 69, Մարօի ծոմակներու հին հաշիւէ 55, հին հաշիւէ գանձուած Խ. Մ.-է 20, հին հաշիւէ գանձուած Զէյթուն խումբէն 13, Սէրէմնեան 18, Նէվրուզ 27, Ֆէդայի 20, Կովկաս 11: Գումար 355 ֆր.:

ՓՈՐԹԻ ԿՕՄԻՏԷ.—Հեսեսեալ խմբերէ՝ Ղեւոնդեան 146. 50 ֆր., եւս 45, Զորս Գանձ 50, եւս 33, Սերոբ-Աղբիւր 73, եւս 42, Եփրաս 159, եւս 52. 50, Գէորգ Զաւուշ 11, Տրդաս 20, Դեւեան 24, 50, եւս 14. 50, Անդրանիկ 96, եւս 31, Աղուարդ 79, եւս 24, սրճարանի հասոյթ 640, Համբարձում Ն. 13, Գր. Խ. 92, տուգանք 10, Սերոբ-Աղբիւր խ.-ի ընկերներէ նուէր 15, Յ. Մ. նուէր 7, Մեսրոպ նուէր 5, Մարգար 3, հրատարակութիւններէ 64. 50, „Դրօշակի բաժն. 72: Գումար 1822 ֆր. 50 ս.:

ԴԱՆՈՒԻ ԿՕՄԻՏԷ.—X սրճարանի հասոյթ 634. 35 ֆր., խմբերէ՝ Տիկ. Կարմիր Խաչի գանձանակէ 79, եւս 24. 40, Ֆէդայի 15, եւս 15, Հազուլ 9, Կայծակ 21, եւս 27, Սեպուհ 27, եւս 27, Նոր դար 39, եւս 48, Արարատ 18, եւս 18, Սերոբ-Աղբիւր 21, եւս 15, Նէմրուտ 24, եւս 24, Զինասէր 15, եւս 24, Վարազ 21 եւս 24, Կարին 12, նուէրներ՝ Դայր 3, Վահրին 5, Սինէկր 4, Մէկ հաս 3, Զարմայր 3, Զէրէզ 3, Թաքուլ 5, հրատարակութիւններէ 32: Գումար 1239 ֆր. 75 ս.:

ԱԾՈՒԽ ԿՕՄԻՏԷ.—Սրճարանի հասոյթ 1251. 80 ֆր., խմբերէ՝ Գուրգէն 35, Վարազ 67, Առիւծ 49, Եփրաս 54, Տարօն 36, Արձագանգ 54, Արծիւ 48, Արարատ 66, Կարմիր Լեռ 51, Հարաւային 54, Նիհար 66, Անդրանիկ 75, Ազուլ 108, նուէրներ՝ Յ. Փ. 5, Յ. Ա. 5, Ս. Ա. 5, Մինաս Ոսկան 5, Լ. Վ. 10, Խ. Հ. 5, Պ.-եան 20, Թ. Գր. 10, Յ. Մեղէ 8, հրատարակութիւններէ 52. 50: Գումար 2140 ֆր. 30 ս.:

Ընդհանուր գումար 9821 ֆրանկ:

Պարտէզի Կեդր. Կոմիտէն՝

1908 թ. — Յ. Հ. եւ եղբարք 2100 դրչ., Պ. եղբարք 1750, Ազգային ուն 1400, Զ. եղբարք 1050, Գ. Զ. 1050, Ա. Ս. 1050, Յ. Ա. 1050, Տ. Ղ. եղբարք 770, Բ. Լ., Ռ. Լ., Մ. Տ. Ա., Ռ. եղբարք, Ե. եղբարք, Ռ. Ս., Յ. Խ., Վ. Մ., Ս. Մ., Ս. Փ., Յ. Օ., Ա. Զ., Մ. Գ. 700-ական, Յ. Պ. 560, Յ. Փ., Ս եղբարք, Խ. Շ., Մ. Տ., Գ. Հ. 525-ական, Յ. Գ. 490, Ա. Ա., Պ Պ, Մ. Գ. Ղ., Խ. եղբարք, Ա. Ռ., Ա. Զ., Մ. Յ. Ս., Ա. Գ., եղբարք Վ., Գ. Փ., Մ. Ա. Տ. Ա., Ս. եղբարք, Մ. Ե., Մ. Գ., Ֆ. եղբարք, Ռ. Ժ., Յ. Ալ., Մ. Մ. Զ., Յ. Ե., Ա. Շ., Ա. Գ., Պ. եղբարք, Մ. Ղ., Պ. Ճ., Մ. եղբարք, Ա. Ա., Յ. Ռ, Ն. Հ., Յ. Մ., Փ. եղբարք, Խ. Պ., Ն. Կ. 350-ական, Հ. Ա. 400, Խ. Ս., Վ. Մ., Մ. Գ. Պ., Խ. Պ 210-ական, Յ. Տ. 140, Մ. Պ. 400, 21 զանազան արհեստաւոր դասակարգերէ 3784. 50, 8 ուսուցիչներէ 543. 10: Գումար 4327 դրչ. 30 փարա:

1908 օգոստոս 1—15 մարտ 1909. — Հետեւեալ խումբերէ՝ Բաքէն Սիւնի 40 դրչ., Կռունկ 29, Կռուփ 103, Բերդ 44, Վարչական 20, Հրայր 44, Երկաթ 44, Արշակունեաց 103, եւս 54, Լոյս 20, Դժոխք 53, Աշոտ-Թաքուլ 100, Վարչական 10, Փարոս 11, Սեւ-քար 27, Հազրէի 22. 20, Ազատ 36, Կռուփ 38, Կռունկ 29, Վարդգէս-Գիսակ 120, Այրոզի 52, Վարչական 8. 20, Արամ-Թաքուլ 297, Աշոտ-Թաքուլ 36, Բաքէն-Սիւնի 120, Արմատ 11, Պողպատ 26, Հին Արշակունեաց 44, եւս 14. 20, Ե. Փ.է պարտիզի փոխարէն 38, Կայծակ 45, Պողպատ 16, Վարչական 10, Դատ. Մանացու 153, Փարոս 10, Կռունկ 58, Ազատական 13, Հազրէ 24. 20, Սեւ-քար 27, Երեկոյթի զուտ հասոյթ 2358. 20, Թատրոնի 3669. 30, Թաքուլ-Արամ 140, Փարոս 12, Նոր Սերունդ 57, Արհեստ. միութեան նալեցի դասակարգի 6. 30, Այրոզի 30, Հազրէ 26, Արտավարի եօթն խմբեր 144, Ակուռ 45, Վարչական 10, Կռուփ 18, Արհեստ. միութեան դերձակներու զանձապանը 40. 20, կօշկակարներու զանձապան Գիսակ 38, Սափրիչներու զանձապան Գնդակ 8. 10, Գործակատարներու՝ 37. 30, Սափրիչներու՝ Գնդակ 28. 30, Կօշկակարներու՝ Գիսակ 30, Սափրիչներու՝ Գնդակ 42 դրչ.: Գումար 8693 դրչ. 10 փարա:

Սալնոյ-Զորի կոմիտէն՝

1908 սեպտեմբերէն մինչեւ 1909 փետրուար. — Հանգանակութիւններէ՝ Զ. Գր. 25 օսմ. ոսկի, Տ. Գր. 20, Մ. Շ. Ղ. 15, Եղբ. Էս 12, Ա. Աս. 12, Մ. Քա. 10, Մ. Բա 10 եւ 20 դրչ., Ս. Օխ. 10, Գ. Տա 10, Ս. Աբ. 7, Մ. Խա 6, Մ. Աս. 6, Ն. Մա. 5, Մի. Շո 5, Մ. Գար. 3, Ս. Ան. 2, Ա. Ցս. 2, Ս. Բա. 3, Յ. Կաբ. 2, Ա. Քճ. 3, Զանս 1, Ա. Բա. 1, Մ.-Բէ 100 դրչ.: Գումար 170 օսմ. ոսկի 120 դրչ.:

Ամսավճարներ հեսեւեալ խմբերէ՝ Կայծակ 200 դրչ., Արհեստաւորաց 120, Շանթ 100, Երկաթ 100, Մասեաց-Աղաւնի 130, Ծաղիկ-Առիւծ 108, Ազրայիլ 221, Անդրանիկ 100, Թորգոմ 39, Առիւծ 108, Խաչի-Դրօշ 27, Արեան 120, Արծիւեան 5 խմբերէ 126, Սերոբ-Աղբիւր 120, Մեղուակ 284 դրչ.:

ՍԱՄԱՐԱՅԻ խմբերէն՝ Շանթ 120 դրչ. 20 փր., Արտաւազդ 321, Ըէժ 373, Կայծակ 310:

Ընդհանուր գումար 170 օսմ. ոսկի 3147 դրչ. 20 փր.:

ԲՈՒՐԱԿԻ շրջանի հեսեւեալ գիւղերու խմբերէն՝ Բալակ 268 դրչ., Մ-Վանք 96, Քար 400, Բանականց 80, Աւազ 200, Անի 731, Ուխտաւոր 310, Անշարժ 139, Դարուն 140, Զօղան 300, Տ-Վանք 342. 20, Կտրիչ 170, Դժոխք 160, Տ-Վանք եւս 235: Գումար 3371 դրչ. 20 փր.:

ՌԱՀՎԻՐԱՅԻ շրջանի հեսեւեալ գիւղերու խմբերէն՝ Զուր 29 դրչ., Խուլ 60, Ծաղիկ 120, Բլուր 200, Սօսունիք 128, Սուրբ-Եզիդ 80, Զորակ 100: Գումար 717 դրչ.:

Ընդհանուր գումար 170 օսկի եւ 7236 դրչ.: